

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ
SEKTORUNUN FƏALİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ YENİ
ÇAĞIRIŞLAR”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Yusifov Məhəmməd Cəlaləddin

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ” _____ 2022-ci il

“KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ
SEKTORUNUN FƏALİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ YENİ
ÇAĞIRIŞLAR”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – Maliyyə

İxtisaslaşma: “Maliyyə menecmenti”

Qrup: 646

Magistrant:

Yusifov Məhəmməd Cəlaləddin oğlu

_____ **imza**

Elmi Rəhbər:

i.e.n. dos. Qarayev Azər İslam

_____ **imza**

Proqram Rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra Müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Yusifov Məhəmməd Cəlaləddin oğlu and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyası şəraitində maliyyə sektorunun fəaliyyət xüsusiyyətləri və yeni çağırışlar” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ SEKTORUNUN FƏALİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Koronavirus böhranı, digər iqtisadi böhranlar kimi, gözlənilməz və heç bir maliyyə və ya makroiqtisadi göstərici ilə proqnozlaşdırıla bilinməyən böhrandır. Böhranın başlanğıcını təxmin etmək mümkün olmadığı kimi, prosesin davam etdiyi müddətdə onun ölkələrə və global miqyasda təsirini proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Bununla belə, maliyyə sektorunda böhranın bəzi təsirlərini və böhrandan sonrakı prosesin perspektivini mövcud vəziyyəti dəyərləndirməklə, tam olmasa da, böyük ölçüdə proqnozlaşdırma etməsi tədqiqatın aktualığının göstəricisidir.

Tədqiqatın məqsədi: Pandemiya şəraitində maliyyə sektorunun, əsas da bank sahəsinin fəaliyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və postpandemiyada maliyyə sektorunun fəaliyyəti üzrə müvafiq təklif və tövsiyələr hazırlanması təşkil edir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Müqayisəli təhlil, statistik analiz, sintez, ümumilləşdirmə və s. metodlarından istifadə edilib.

Tədqiqatın informasiya bazası: Mərkəzi Bank, Statistika Komitəsi kimi qurumların göstəricilərindən, yerli və xarici məqalə və əsərlərdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Maliyyə sektorunda prioritet istiqamətləri və maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlili tətbiqinin nəticələri üçün geniş miqyaslı tədqiqatlara və proqnozlaşdırmağa ehtiyac vardır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Ölkədə təxminən üç il davam etməkdə olan pandemiya sonrası bank sektoru inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək, infrastrukturunu gücləndirmək üçün praktiki nəticələrdən istifadə edə bilər.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Aparılan tədqiqat işindən sonra sağlam və dinamik qurumlardan ibarət sstemin formalaşdırılması, nəzarət mexanizmlərini təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər ölkədəki banklar tərəfindən istifadə olunma bilər.

Açar sözlər: maliyyə, bank sektoru, pandemiya, əmanət, nəzarət.

“FEATURES OF THE FINANCIAL SECTOR AND NEW CHALLENGES IN THE CONTEXT OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC”

SUMMARY

The actuality of the subject: Assessment of some of the effects of the crisis in the financial sector and the prospects for the post-crisis process, albeit incomplete, indicates the relevance of the study.

Purpose and tasks of the research: Organizes the study of the characteristics of the financial sector, especially the banking sector, in the context of the pandemic and the development of relevant proposals and recommendations on the activities of the financial industry during the post-pandemic.

Used research methods: Comparative analysis, statistical analysis, synthesis, generalization, etc. methods were used.

The information base of the research: Indicators of institutions such as the Central Bank, the Statistics Committee, and local and foreign articles and works were used.

Restrictions of research: There is a need for large-scale research and forecasting for the results of the application of economic analysis of priority areas and financial results in the financial sector.

The novelty and practical results of investigation: After a pandemic that has been going on in the country for about three years, the banking sector can use the practical results to determine the direction of development and strengthen its infrastructure.

Scientific-practical significance of results: After the research, proposals for the formation of a system of healthy and dynamic institutions and the improvement of control mechanisms can be used by banks in the country.

Keywords: finance, banking sector, pandemic, savings, control.

İXTİSARLAR

ABŞ:	Amerika Birləşmiş Ştatları
ABT:	Avropa Bankçılıq Təşkilatı
AI:	Avropa İttifaqı
AMB:	Avropa Mərkəzi Bank
AR:	Azərbaycan Respublikası
AZN:	Azərbaycan manatı
BDVB:	Bankdaxili Valyuta Bazarında
BVB:	Banklararası Valyuta Bazarı
BVF:	Beynəlxalq Valyuta Fondu
COVID-19:	Coronavirus disease (Koronavirus xəstəliyi)
DNF:	Dövlət Neft Fondu
DSK:	Dövlət Statistika Komitəsi
FED:	Federal Reserve System (Federal Ehtiyat Sistemi)
KOM:	Kiçik və Orta Müəssisələr
KOS:	Kiçik və Orta Sahibkar
LCR:	Liquidity Coverage Ratio
MDB:	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
ÜDM:	Ümumi Daxili Məhsul
USD:	Amerika Birləşmiş Ştatlarının pul vahidi
ÜST:	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. MALİYYƏ SEKTORUNUN FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ – METODOLOJİ ƏSASLARI.....	13
1.1. Maliyyə sektorunun iqtisadi məzmunu, strukturu, məqsədi və vəzifələri.....	13
1.2. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafındakı maliyyə sektorunun rolu və işləmə mexanizminin əsasları.....	17
1.3. Maliyyə sektorunun böhran zamanı ölkə iqtisadiyyatına təsirləri.....	20
II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ SEKTORUNUN FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	32
2.1. Ölkənin maliyyə sektorunun mövcud vəziyyəti və fəaliyyət xüsusiyyətləri.....	32
2.2. Pandemiya şəraitində maliyyə sektorunun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlili.....	42
2.3. Pandemiya şəraitində maliyyə sektorunun dövlət tənzimlənməsi məsələləri...	51
III FƏSİL. MALİYYƏ SEKTORUNUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR.....	56
3.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində maliyyə sektorunun fəaliyyətində yaranan problemlər.....	56
3.2. Koronavirus pandemiyası şəraitində sağlam və dinamik qurumlardan ibarət maliyyə sisteminin formalaşdırılması.....	61
3.3. Maliyyə sektorunun inkişafı, infrastrukturun gücləndirilməsi və nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi.....	65
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	75
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	79
Cədvəllərin siyahısı.....	84
Qrafiklərin siyahısı.....	84

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Koronavirus pandemiyası böhranının təsirlərini anlamaq üçün pandemiya əvvəlki iqtisadi proqnozu analiz etmək son dərəcə vacibdir. Xüsusilə iqtisadi artım, ixrac və məşğulluqla bağlı məlumatlar böhran dövründə və böhrandan sonrakı dövrdə nələrin baş verəcəyini proqnozlaşdırmaq üçün iqtisadi struktura kömək edir. Qlobal iqtisadiyyat baxımından məlumatlar koronavirus pandemiyası prosesi ilə yenidən nəzərdən keçirilərkən, edilən xərclər, epidemiya üçün ayrılan büdcə, Azərbaycan iqtisadiyyatının perspektivləri nəzərə alınmaqla maliyyə sektorundakı dalğalanmalar, qlobal böhranın təsirlərinin Azərbaycan üçün hansı istiqamətdə və dərinlikdə olacağı suallarını gündəmə gətirir.

Azərbaycan üçün pandemiyanın təsirini və maliyyə sektorunda bu təsiri dəqiq proqnozlaşdırmaq hazırkı vəziyyət üçün çətinlikdir. İqtisadi fəaliyyətin tam dayanmaması ölkə iqtisadiyyatı üçün üstünlük olsa da, ümumi daxili məhsulun qismən ləngiməsi nöqtəyi-nəzərindən baxdıqda müvafiq dövr üçün müəyyən azalmanın qaçınılmaz olduğunu məlumdur. Xüsusilə istehsal prosesinin davamlılığını təmin etmək üçün atılan addımlar və istehsalçıya dəstək üçün verilən qərarlar bu nöqtədə əhəmiyyətlidir.

Bundan əlavə, bu böhranın geniş və dərin struktura gəlib çatmaması digər böhranlarda olduğu kimi təkcə maliyyə-iqtisadi strukturdan asılı deyil. İstehsal sistemlərini rəqəmsallaşdırma və iş mexanizmlərini fiziki mühitdən çıxara bilən ölkələr iqtisadi cəhətdən daha az təsirlənəcək, çünki onlar istehsal və işçi qüvvəsi itkisinə daha az məruz qalacaqlar.

Valyuta məzənnələrində və əmtəə qiymətlərində həddindən artıq volatillik, o cümlədən neft qiymətlərindəki aşağı istiqamətli hərəkətlər gələcək dövrlərdə maliyyə hesabatlarına təsir göstərəcəkdir. Böhranın bu baxımdan ən əhəmiyyətli yansımalarından biri də pul axınının mənfi təsiri olaraq ifadə edilə bilər. Yene qarşıdakı dövrdə də maliyyə aktivləri qiymətlərindəki bu dəyişkən kursun davam etməsi gözlənilən vəziyyətlər sırasındadır.

Koronavirusun yayılmasına qarşı həyata keçirilən sosial izolyasiya tədbirləri xidmət sektorunun fəaliyyətini xeyli azaldıb. Epidemiyanın yaratdığı maliyyə problemləri, işsizlik, tələbatın azalması, istehsal çətinlikləri və qeyri-müəyyənlik dünyanın demək olar ki, hər bir iqtisadiyyatına az-çox mənfi təsir göstərmişdir. Məhz bu səbəblərdən koronavirus pandemiyası şəraitində maliyyə sektorunun fəaliyyət xüsusiyyətləri mövzusu bu tədqiqatın aktuallığının göstəricisidir. Azərbaycanın gələcək dövr üçün maliyyə proqnozları, dünya təcrübələri, ölkələrin maliyyə sektorunda qarşılaşdığı mənfi təsirləri öyrənərək yeni yanaşmalar müəyyən edilməsinə zərurət yaradır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilməsi səviyyəsi Tədqiqat işi üzrə seçilmiş olan bu mövzu Azərbaycan Respublikasının iqtisadçı alimləri tərəfindən, habelə dünya ölkələrin bir çox iqtisadçı alimləri tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Pandemiyanın ölkələrə iqtisadi təsirləri və onların maliyyə sektorundakı təsirləri iqtisadçı alimlərin tədqiqat əsərlərindən öyrənilmişdir. Eyni zamanda da Respublikamızın iqtisadçı alimləri də bu mövzu barədə geniş tədqiqat işləri yerinə yetirmişlər. Ölkəmizin Ölkəmizin məşhur iqtisadçı alimləri A.Allahverdiyev, K.Cəfərova, E.F.Ələkbərov, A.Əliyev, S.Hacıbəyova, Ə.Həsənoğlu, E.Y.İbrahimov, F.E. İsmayılova, A.R. Qurbanlı, A. Neymətli, V.İsmayılov, S.Yusifov, A.Hüseyn, E.Məmmədova və V.Qasımlı əsərlərinə istinadlar verilmişdir. O cümlədən, A.Baum, G.B.Koester, T.V.Dang, G.Gorton, C.Lagarde, B.Holmström, J.K.Jackson, G.M.Çelik, M.M.Мурсалов, Ю.Г. Лещенко, Б.Б.Логинов və bir çox xarici tədqiqatçıların əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədini koronavirus pandemiyası şəraitində maliyyə sektorunun fəaliyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, bu sahə üzrə yeni çağırışların araşdırılması və yeni şəraitdə maliyyə sektorunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə müvafiq təklif, tövsiyələrin hazırlanması təşkil edir.

Qarşıya qoyulmuş bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün tədqiqat aşağıdakı vəzifələrin həllərini tələb edir:

1. Maliyyə sektorunun iqtisadi məzmunu və onun məqsədinin öyrənilməsi;
2. Koronavirus pandemiyası şəraitində maliyyə sektorunun fəaliyyətində yaranan problemlərin araşdırılması;
3. Pandemiya şəraitində maliyyə sektorunun əsas istiqamətləri və maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlili;
4. Maliyyə sektorunun böhran zamanı ölkə iqtisadiyyatına təsirləri araşdırılması;
5. Koronavirus pandemiyası dövründə maliyyə sektorunun müxtəlif ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq ölkəmizdə tətbiqinin təhlili;
6. Pandemiya şəraitində sağlam və dinamik qurumlardan ibarət maliyyə sisteminin formalaşdırılmasının öyrənilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Aparılan tədqiqat işinin obyektini Azərbaycanın maliyyə sektoru təşkil edir. Tədqiqatın predmetini isə pandemiya şəraitində maliyyə sektorunun fəaliyyəti zamanı yaranan iqtisadi münasibətlər təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işində pandemiya şəraitinin ölkəmizdə maliyyə sektorunun fəaliyyətinə təsirini anlamaq üçün müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. İlk əvvəl müşahidə metoduna üstünlük verilib və burada tədqiqat zamanı apardığım çoxsaylı müşahidələrin əsasında maliyyə sektoru haqqında geniş məlumatlar əldə edilmişdir. Müşahidə üsulundan istifadə zamanı əldə olunan biliklər təsviretmə metodundan istifadə olunaraq tədqiqat işində əks olunmuşdur. Buradan əldə edilən məlumatlar dissertasiya işimdə tətbiq olunur. Təsviretmə metodu aparılan müşahidənin tamamlayıcı mərhələsi olduğundan, təsvir olunan problemlərin dərinliyinə baş vurulmur. Bu metodun əsas məqsədi tədqiq

ediləcək obyektin imkan çərçivəsində ətraflı qeyd olunması, bundan başqa, kəmiyyət və keyfiyyət terminlərinin bu təsviretmə methodunda önəmli olmasıdır.

Müqayisə metoduna üstünlük verilərək araşdırılan məqalələrdə hansının ölkəmizdəki vəziyyətə uyğun olacağı müəyyənləşdirilmişdir. Digər ölkələrin pandemiya vəziyyətində maliyyə sektorunda olan təcrübəsinə əsaslanaraq ölkəmizdə tətbiqinin bu metoddan istifadə ilə təhlil edilmişdir. Tədqiqat işində analiz və sintez metodlarından istifadə olunması da nəzərdə tutulub. Bu üsullardan istifadə zamanı analiz metodu ilə parçalanan materialların hər biri sintez yolu ilə birləşdirilmişdir. Daha sonra isə mühakimə yürütmək üçün induksiya metodlarından istifadə olunmuşdur. Bu metod sınaq və təcrübi faktların hər birinin yığılmasına şərait yaradan müşahidə növüdür.

Tədqiqatda bütün bunlardan başqa, maliyyə təhlili, proqnozlaşdırma, statistika, qiymət qoyulma və digər iqtisad elmlərində istifadə olunan digər tədqiqat metodları tətbiq olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işində koronavirus pandemiyası şəraitində maliyyə sektorunun təhlili və bu istiqamətdə qəbul edilmiş tədbirlərin qiymətləndirilməsi üçün normativ-hüquqi aktlar, pandemiya dövründə qəbul edilmiş tədbirlər planı, prezidentin sərəncamları, normativ-hüquqi aktları, ixtisaslaşmış ədəbiyyatlar, bir çox təlimatları informasiya bazası kimi istifadə edilmişdir. Tədqiqat işinin elmi-nəzəri əsasını maliyyə sektorunun iqtisadi təhlili, strukturfunksional təhlili, detallaşdırılan sistemli yanaşması, bu sahə üzrə olan proqramların ideologiyası, idarəetmə qərarlarının qəbulu nəzəriyyəsi, maliyyə idarəetməsi və s. təşkil edir. Bir sıra məsələlərin həllində koronavirus pandemiyası dövründə maliyyə sektorunun müxtəlif ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaq üçün xarici mənbələrdən, internet resurslarından, məqalələrdən, statistik göstəricilərdən və s. araşdırmalar apararaq ölkəmizdəki maliyyə sektoru ilə müqayisə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat zamanı yerli ədəbiyyatlarda mövzunun araşdırılması ilə bağlı informasiya azlığı, yetərli məlumat bazasının

olmaması, müəssisələrin statistik göstəricilərinin saytlarda dərc olunmaması, koronavirus pandemiyasının qeyri-stabil olması bu sahədəki təhlillərin kifayət qədər aparılmaması əsas məhdudiyyət olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Burada olan nəzəri işlənmələr və tövsiyələrin hər birində koronavirus pandemiyası şəraitində bank sektorunun fəaliyyəti təhlil edilmişdir və bu tövsiyələr pandemiyanın yaratdığı mənfi təsirlərin aradan qaldırılması üçün postpandemiya dövründə atılacaq addımlarda kömək edə bilər.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın bir sıra elmi yenilikləri vardır ki, bunlarda birincisi, maliyyə sektoru üzrə tədbirlərin tətbiqinə töhfə verəcəkdir. Bundan başqa, bu araşdırma mövzusu dövrümüz üçün aktual mövzu hesab olunur. Üçüncü olaraq, bu araşdırma yeni məlumatlar əsasında hazırlanacaqdır, bu səbəbdən də bu mövzuyla bağlı bənzər işlər yoxdur. Bu tədqiqat yalnız maliyyə sektorunun üzləşdiyi risklərin effektiv şəkildə azaldılmasına yönəlmişdir. Koronavirus pandemiyası kontekstində maliyyə sektorunun fəaliyyət xüsusiyyətlərini və yeni çağırışları təhlil ediləcəkdir. Tədqiqat hal-hazırda da davam edən bu pandemiya ilə bağlı tam analiz oluna bilmir, bu sahəni geniş miqyaslı araşdırmağa və proqnozlaşdırmağa ehtiyac vardır. Respublikanın cari vəziyyətlə təcrübənin olmaması məhdudiyyəti yaradan səbəblərdən sayılmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının koronavirus pandemiyası şəraitində maliyyə sektorunun fəaliyyət xüsusiyyətlərini təşkil edəcəkdir. Pandemiya zamanı bankların, bizneslərin və maliyyə sahəsi ilə bağlı qurumların fəaliyyətlərinə də nəzər yetiriləcək və bu sahədə atılan addımlar müzakirə olunacaqdır.

Tədqiqatın son nəticələri Azərbaycan Respublikasının maliyyə sektoruyla bağlı siyasətlərin işlənilib hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Eyni zamanda da, Azərbaycanda maliyyə sektorunda koronavirus pandemiyası dövründə əldə olunan nəticələr müvafiq icraedici orqanlara təqdim edilə və bu sahədə öz tədqiqatını tapa bilər.

I FƏSİL. MALİYYƏ SEKTORUNUN FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ – METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə sektorunun iqtisadi məzmunu, strukturu, məqsədi və vəzifələri

Məlumdur ki, maliyyə sektoru keçmişdən bu günə qədər olan prosesdə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmişdir. Maliyyə sektoru bank əməliyyatları, fondlar, kredit əməliyyatları və s. maliyyə əməliyyatlarını əhatə edən bir sahə kimi ifadə edilir. Beləliklə, maliyyə sektoru həm iqtisadiyyatın, həm də insanların gündəlik həyatını asanlaşdıran bir anlayışdır. Eyni zamanda, maliyyə sektoru banklar vasitəsilə pul çıxarılması, depozit və ya maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə kömək edən bir vasitə kimi də görünməkdədir.

Maliyyə sektorunda broker təşkilatlarının konsepsiyası kreditlər və hesablar vasitəsilə həyata keçirilir, dövlət tərəfindən tutulan əsas pul axınını təmin edir, kommersiya məqsədləri üçün iştirak və fərdi pul axınını təmin edir, borc və alınmış xidmətləri təqdim edir, bankdan kənar vasitəçi və arayış xidmətləri kimi çıxış edir, zamanətlər və broker xidmətləri göstərir, maliyyəçi və yönəldilmiş, tənzimləyici və müsbət rəy təsisatları kimi çıxış edir, investisiya maliyyə təhlili və sənədlərə uyğun olaraq dekalizasiya həyata keçirir. Qurumlara pul və iqtisadi qənaətləri olmayan şəxslərə rəhbərlik edən və hətta dəstək verən şirkətlər daxildir. Bir sözlə, maliyyə sektorunda vasitəçi kimi fəaliyyət göstərən qurumlara bu təriflərə uyğun misal çəkmək lazım gələrsə, onları aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

- Mərkəzi Bank
- Kommersiya Bankları
- İştirak, Investisiya və İnkişaf Bankçılığı
- Banklardan başqa Vasitəçi Təşkilatlar
- Sığorta Təşkilatları
- Investisiya Tərəfdaşlığı
- Qarşılıqlı Fondlar

- Faktoring şirkətləri
- Maliyyə Lizing Şirkətləri
- Maliyyələşdirmə Şirkətləri

Banklar müxtəlif borclanma tətbiqlərində istifadə olunur və onların tətbiqinin əsas maddəsi zəmanətlə borc götürmək və ya borc verməkdir. İnkişafa səbəb olan amillər arasında texnoloji nailiyyətlər, liberal siyasi fəaliyyət, beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, ticarət fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, özəl kapitalın hərəkəti və maliyyə əməliyyatları bazarında vəziyyətin yaxşılaşdırılması var ki, bu da iqtisadiyyatın artım templərinə çox səmərəli şəkildə təsir edir (Ələkbərov, 2021).

Maliyyə sektorunun inkişafı, iqtisadi qloballaşma və institusional keyfiyyət dünyanın inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrində iqtisadi inkişafa təsir edən əsas amillərdir. Həqiqətən də, qloballaşmanın dərəcəsi, maliyyə sektorunun inkişaf dərinliyi və institusional keyfiyyətdəki fərqlər inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrin fərqləndirilməsində də mühüm rol oynayır.

Ölkələr arasında sosial və insan kapitalının artırılması, maliyyə və texnoloji infrastrukturların inkişafı və birbaşa xarici investisiya axınına kömək etməklə iqtisadi artımın gücləndirilməsində güclü vasitələrdən biri kimi rolu əvəzsizdir. Qloballaşmanın inkişafı ilə birlikdə son illərdə inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə sektorunun inkişafının və institusional keyfiyyətin iqtisadi artıma təsiri artmışdır. Qloballaşma, maliyyə sektoru və institusional səmərəlilik arasında qarşılıqlı müstəsnalıqın mövcud olması səbəbindən iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına kömək edir. Daha dəqiq desək, o, qloballaşmanın yerli bank sektorlarını xarici maliyyə bazarlarına açmaqla maliyyə institutlarının fəaliyyətini yaxşılaşdırdığını və nəticədə bürokratiyanın keyfiyyətinin, mülkiyyət hüquqlarının, idarəçiliyin və ölkənin siyasi sabitliyinin yüksələcəyini müdafiə olunur. Nəticədə, bu institusional şəraitin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, yerli maliyyə kapitalının dəyəri yerli istehlakçılara və biznes firmalarına bank və fond

bazarlarından kapital əldə etməyə imkan verəcək vahid qiymət qanununu təklif edən investisiyanın xarici rəqabətli dəyəri ilə uyğunlaşacaqdır.

Maliyyə sektorunun təqdim etdiyi maliyyə xidmətlərinin müxtəlifliyi səbəbdən onun inkişafının ölçülməsi üçün əsas dəyişənlərin seçilməsi çətin məsələdir. Bundan əlavə, müxtəlif təşkilatlar və agentlər maliyyə vasitəçiliyi fəaliyyətlərində iştirak edirlər. Maliyyə inkişafının səviyyəsini ən yaxşı şəkildə əməliyyat xərclərinin səviyyəsi, maliyyə vasitəçilərinin daxili əmanətləri səfərbər etmək, riskləri idarə etmək və əməliyyatları asanlaşdırmaq yolu ilə ölçmək olar.

Maliyyə sektorunun məqsədi iqtisadiyyatı kapitalla təmin etmək, ev təsərrüfatlarının, bizneslərin kreditlərə və digər kredit formalarına çıxışını təmin etmək, qiymətləri sabitləşdirmək, inflyasiyanı tənzimləmək və spekulyativ qabarmaların qarşısını almaqla pulun iqtisadiyyatda səmərəli şəkildə hərəkətini təmin etməkdir. Maliyyə sektoru düzgün yerinə yetirilərsə ölkə rifah vəziyyətində, düzgün idarə edilməzsə ölkə tənəzzül vəziyyətində olar. Maliyyə sektorunun məqsədi aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- iqtisadiyyatı kapitalla təmin etmək;
- ev təsərrüfatlarının və müəssisələrin kreditlərə və digər kredit formalarına çıxışını təmin etmək;
- qiymətləri sabitləşdirmək, inflyasiyanı tənzimləmək və spekulyativ qabarmaların qarşısını almaqla pulun iqtisadiyyatda səmərəli şəkildə axmasını təmin etməkdir.

İqtisadiyyat üçün kapital təmin etmək üçün mövcuddur və əmanətçilər (banklar) və borcalanlar (işlər) arasında vasitəçi kimi xidmət edir. Beləliklə, banklar:

1. Əmanətçilərdən pul götürür və birbaşa kapital cəlb edə bilməyən bizneslərə kreditlər verirlər. Banklar həmçinin ev təsərrüfatlarına öz hesabları üzrə overdraft uzatmaqla və ya kredit kartları vasitəsilə borc götürmək imkanını verməklə onlara kredit verə bilər.

2. Pul vəsaitləri faizlə kreditə verilir. Banklar hansı faiz dərəcəsinin cəlb olunan riskin dəyərini ödəyəcəyini öyrənməlidirlər. Banklar da digər bankların fəaliyyətini izləyir və faiz dərəcələrini buna uyğun dəyişir.

Maliyyə sektorunun iqtisadiyyatın işləməsi və inkişafı üçün mərkəzi əhəmiyyət kəsb edən üç əsas vəzifəsi mövcuddur. Əsas vəzifələri ödənişlərə vasitəçilik, əmanətlərin maliyyələşdirməyə çevrilməsi və risklərin idarə edilməsidir.

Maliyyə sektoru ödənişlərin tez və təhlükəsiz şəkildə həyata keçirilməsi üçün lazımi şərait yaradır ki, bu da bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəli işləməsinə təmin etmək üçün zəruridir. Məsələn, əmək haqqı və hesablar vaxtında ödənilə bilməsəydi, iqtisadiyyatda xaos yaranardı. Söhbət həm banklar və digər maliyyə institutları arasında olan ödənişlərdən, həm də fiziki şəxslər və ya şirkətlər arasında ödənişlərdən gedir.

Ölkədə həm fərdi şəxslər, həm də şirkətlər borc götürməlidirlər. Gənclərin mənzil və təhsilə sərmayə qoymaq üçün borc pula ehtiyac duyurlar. Şirkətlər layihəni maliyyələşdirmək və ya onu həyata keçirmək üçün borc götürməli ola bilər. Eyni zamanda, istehlak üçün qənaət etmək istəyənlər mövcuddur. İnvestisiya üçün qənaət etmək istəyən şirkətlər də var. Burada maliyyə sektorunun vəzifəsi qənaətlərin səmərəli şəkildə investisiyalara yönəldilməsinə kömək etməkdir.

Şirkətlər və fərdi şəxslər də özlərini müxtəlif risklərdən qorunmalıdırlar. Məsələn, fərdi şəxslər yanğından və ya oğurluqdan özlərini sığortalamaladırlar. Şirkətlər özlərini əmtəə qiymətlərində və ya valyuta məzənnələrində mənfi dəyişikliklər kimi müxtəlif növ iqtisadi risklərdən qorunmalı ola bilər. Onlar bunu sığorta risklərinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsində ixtisaslaşan sığorta şirkətlərində edə bilərlər. Bu yolla, maliyyə sistemi ev təsərrüfatlarına və şirkətlərə riskləri onları daşımaq üçün ən uyğun olan agentlərə yaymağa və yenidən bölüşdürməyə kömək edir.

Azərbaycanda maliyyə sektorunun inkişafı son illərin makroiqtisadi şəraiti nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Əvvəlcə bankların investisiyaları

maliyyələşdirmək üçün kifayət qədər ehtiyatları olmasa da, tədricən onlar iqtisadi inkişafın mühüm maliyyə mənbəyinə çevrildilər (Həsənoğlu, 2019). Dövlət siyasətinin məqsədləri milli əmanətlərin artırılması, Azərbaycan banklarına inamın gücləndirilməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və regional korporasiyalar üçün maliyyə mənbələrinin şaxələndirilməsidir. Əsas vasitələr yerli banklarla konsolidasiya yolu ilə gəlirliliyi yaxşılaşdırmaqla kapitallaşmanın gücləndirilməsi və problemlə kreditlərin azaldılmasıdır. Maliyyə sektoru Azərbaycanın inkişafı üçün həyati əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

1.2. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafındakı maliyyə sektorunun rolu və işləmə mexanizminin əsasları

Maliyyə sektorunun əsas institutlarından biri olan banklar qlobal iqtisadiyyatın və pul bazarlarının əvəzsiz elementləridir. İqtisadiyyata həyat verən və onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edən likvidliyə sahib banklar və digər maliyyə institutları tərəfindən təmin edilir. Maliyyə institutları arasında əməliyyatlar və onların fəaliyyətindəki pozuntular təkcə iqtisadiyyatlara dərin təsir etmir, hətta bəzən “böhran” adlanan fenomenə də səbəb olur.

Bu səbəbdən maliyyə sektorunun beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsi və monitorinqi, koordinasiya yolu ilə əməkdaşlıq səyləri kifayət qədər yenidir. Belə tədqiqatların birincisi və simvolu Bazəl fenomenidir. Bazəl Komitəsi banklar üzrə işə 1974-cü ildə başlamışdır. Lakin tədqiqatda iştirak edən ölkələrin məhdud sayda olması, bankların likvidlik şərtləri və kapital standartları istənilən nəticələrin əldə olunmasına mane olub.

Maliyyə sektoru həm strukturuna, həm də funksiyalarına görə bütün dünyada mürəkkəb bir quruluş təqdim edir. Bir çox əmanətçinin vəsaitlərini səmərəli investisiya etmək istəyən sahibkarlara köçürən bir kanal olaraq maliyyə sektoru bir çox fərqli bazar və vasitəçi qurumlardan ibarətdir (Çelik G.M, Kanat E., 2019). Bunlar banklar, sığorta şirkətləri, qarşılıqlı fondlar, səhm və istiqraz bazarları və s. daxil

etmək olar. Bunların arasında bankların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məşhur inancın əksinə olaraq, əksər ölkələrdə şirkətlər öz vəsaitlərini birbaşa maliyyələşdirmədən (yəni, səhm və istiqrazların buraxılması) deyil, dolayı maliyyə alətlərindən toplayırlar. Banklar isə şirkətlərin xaricdən vəsait əldə edə biləcəyi ən mühüm mənbədir. Banklar kommertiya bankları, investisiya bankları, inkişaf bankları, mərkəzi banklar kimi bir çox növə bölünür. Kommertiya banklarını bir neçə alt sektor banklarına bölmək olar: buraya, depozit bankları, sənaye bankları, əmanət bankları, kənd təsərrüfatı bankları və xarici ticarət bankları daxildir.

Dünyada maliyyə sektoru və bu arada bank sektoru müxtəlif səbəblərdən böyük transformasiyaya məruz qalıb. Texnoloji dəyişikliklər, maliyyə mühitindəki qeyri-sabitlik və tənzimləmə ilə bağlı artan mənfə baxış həm maliyyə yeniliklərini təşviq etdi, həm də nümayəndəlik meylini artırdı. Qloballaşma ilə informasiya axınının artması, kapital və mal alışının sürətlənməsi də bu dəyişikliklərə daha çox təkan verdi.

Əslində, son inkişaf fonunda rəqəmsal bankçılıqda maliyyə bazarlarının və əməliyyatların həcmi böyüdü və genişləndi. Bu səbəbdən yaranan maliyyə ekosisteminin düzgün işləməsi əhəmiyyət qazanmışdır. Bu baxımdan bank işini müşahidə etmək və izləmək, Bazel kriteriyalarını tətbiq etməkdə çox diqqətli olmaq lazımdır.

Bank ilk növbədə əmanətçilər və öz kredit müştəriləri (borcalanlar) arasında körpü yaradır. İkincisi, bank təkcə pulları köçürən deyil, həm də pul yaranan (kredit mexanizmi vasitəsilə) bir qurumdur. Bundan əlavə, banklar iqtisadiyyatın pul ödəmə mexanizminin işləməsini təmin edir və bu xüsusiyyət onları digər vasitəçilik qurumlarından daha üstün edir. Bank depozitləri pulun həm mübadilə vasitəsi, həm də dəyər anbarı kimi funksiyalarını təmin edən yeganə maliyyə alətidir. Üçüncüsü, bank təhlükəsiz və səmərəli ödəniş sistemini təmin etmək kimi mühüm ictimai mal və xidmət istehsal edən özəl firmadır. Dördüncüsü, bank digər sektor şirkətləri kimi kommertiya məqsədli şirkət olsa da, digər şirkətlərdən fərqli olaraq çox yüksək borc

və kapital nisbəti olan bir qurumdur. Son iki xüsusiyyətə görə banklar dövlət müdaxilələrinə, Mərkəzi Bankın dəstəyinə və rəhbərliyinə ən açıq olan ən ciddi şəkildə tənzimlənən qurumlardır.

İşləmə mexanizmlərinə nəzər yetirdikdə, bank böhranları məcmu kapitalın çoxunun və ya hamısının azalması nəticəsində yarandığını görə bilərik. Bank böhranları o zaman baş verir ki, əmanətçilər əmanətlərini cəlb etmək üçün banklara axışsınlar və ya banklar öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməsin. Çox vaxt bu iki amil bir-birini gücləndirir və bankları məcbur edir. Bank böhranını banklara inamın azalması nəticəsində nağd pula tələbatın sürətlə artması kimi də müəyyən etmək olar. Bank qaçışları bankın uğursuz ola biləcəyi və əmanətçilərin pullarını saxlamaq üçün banka tələsdiyi zaman baş verə biləcəyi narahatlığı ilə başlayır. Bank axınının başlaması üçün bankın həqiqətən müflis olması da lazım deyil. Hətta ağızdan-ağıza yayılan və həqiqətə uyğun olmayan şayiələr də bankı problemə salmaq üçün kifayət edə bilər. Axınla qarşılaşan bank, sağlam olsa belə, bütün əmanətçilərin likvidlik tələblərini qısa zamanda ödəyə bilmədiyi üçün uğursuzluğa düşər ola bilər.

Bankların likvidlik çatışmazlığı digər səbəblərdən də yarana bilər. Bankların verdiyi kreditlərin ödəmə müddətləri topladıqları əmanətlərin müddətindən uzun olur. Bu müddət uyğunsuzluğu bankların likvidlik probleminə düşməsinə səbəb ola bilər. Bank böhranlarında hökumətlər bankları xilas etmək və ya zəifləmiş bankların kapital strukturlarını gücləndirmək üçün əhəmiyyətli məbləğlərlə müdaxilə edə bilərlər. Bəzən banklardakı nəzarəti ələ keçirirlər.

Maliyyə böhranları ilə birlikdə mənbələrdə ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri elə bank böhranıdır. BVF-yə üzv ölkələrin üçdə ikisinin bank böhranı yaşadığı və ya dördü üçün təşkil edən 130-a yaxın ölkənin mühüm bank problemləri ilə üzləşdiyi və bu problemlərdən yaranan xərclərin 250 milyard dolları keçdiyi bildirilir. Ölkələrin artım templərinin ümumilikdə 3%-5% arasında dəyişdiyi qəbul edilərsə, həmin ölkədə baş verən bank böhranı insanların rifah səviyyəsini aşağı salır və milli gəlirin azalmasına doğru gedir. Bu səbəbdən bankları

tənzimləyən və nəzarət edən şura və səlahiyyətli qurumlardan risk təhlili və böhran idarəçiliyini yaxşı aparması tələb olunur.

Dünyada bankçılıqda yaşanan böhranlara nəzər saldıqda bir çox ölkədə ciddi itkilərin yaşandığı görünür. Bank böhranları iqtisadi aktivliyin qəfil azalmasına səbəb olur. Böhrana girmiş banklar maliyyə sektorundakı bu vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün müştərilərdən debitor borclarını yığır və yeni kreditlər vermirlər. Xüsusən də bankçılığın əhəmiyyətli maliyyə təmin etdiyi ölkələrdə bu, iqtisadi durğunluğa səbəb olur və bu durğunluq devalvasiya böhranına səbəb ola bilər. Böhranla birlikdə faiz dərəcələri yüksəlir və investisiya xərcləri artır. Bu dövrdə yüksək faizli riskli qurumlar borc almağa gedir, lakin əmanətlərini məhsuldar investisiyalarda istifadə edən investorlar faizlə borc götürmək istəmir və investisiyalarını təxirə salırlar. Bu vəziyyət məşğulluq problemi yaradır və milli gəlirə zərər vermiş olur.

Qloballaşma və maliyyə bazarlarının inteqrasiyası nəticəsində risk həcmi xeyli artmış, bir çox mürəkkəb məhsullar meydana çıxmış, riskin alqı-satqısının aparıldığı bazarlar sürətlə inkişaf etmişdir. Nəticədə 30 il ərzində dünyada 150-dən çox böhran yaşanmışdır. Biz görürük ki, inkişaf etmiş və bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sektorlarının dəqiq strukturlaşdırılması ehtiyacı ötən illərdə yaşanan qeyri-sabitlikdən irəli gəlir.

1.3. Maliyyə sektorunun böhran zamanı ölkə iqtisadiyyatına təsirləri

Dünya iqtisadiyyatına nəzər salsaq, 1990-cı ildən sonra maliyyə böhranlarına daha çox rast gəlinir. Maliyyə sektoruna təsir edən bu böhranların yaşandığı ölkələrdə həm iqtisadi sahədə, həm də sosial strukturlarda böyük itkilər baş verir. İqtisadiyyatları bir-birindən asılı olan ölkələrdə yaşanan böhranın qarşılıqlı əlaqədə olduqları digər ölkələrə də təsir etməsi mümkün nəticələrdən biridir.

Ölkə iqtisadiyyatında struktur problemləri, onların dəyişdirilə bilən bir quruluşa sahib olduğu maliyyə sistemi və maliyyə liberallaşmasının başqa bir səbəbi

ilə nəticələnən qeyri-effektiv maliyyələşdirmə şərtləri, birlikdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə böhranların baş vermə ehtimalını artırır. Bundan başqa, kiçik sosial-siyasi problem həmin strukturlu ölkələrdə maliyyə böhranlarına səbəb ola bilər (Dang, Gorton, Holmström, 2020). Təkcə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar deyil, inkişaf etmiş ölkələr də maliyyə böhranı yaşayırlar. Yaşanmış bir çox böhran təcrübəsinə əsasən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə böhranı inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən daha ciddi və daha xərcli olur. Bu nümunə Asiya böhranı ola bilər, belə ki, Tayland daha spekulativ fəaliyyətlərə tab gətirmədi və Mərkəzi Bankın səhmlərinin doxsan faizi sabit məzənnə saxlamaq üçün sərf etmək məcburiyyətində qaldı, nəticədə region ölkələri zərər gördü və Dünya Bankı, BVF və kredit reyting agentlikləri kimi beynəlxalq təşkilatlar ölkəni tez bir zamanda tərk etdi və tamamilə böhrana düşər oldu.

Böhran dedikdə, iqtisadi və maliyyə dəyişənlərinin normadan kənara çıxması başa düşülür. İqtisadi böhran ölkənin iqtisadiyyatında gözlənilməz dalğalanmalar, durğunluq və ya çökmələr kimi təsvir etmək olar (Мамедов, Чумакова, 2020).

Böhran anlayışı bir işin və ya hadisənin mürəkkəb mərhələsini, çətin vəziyyətdən çıxması və birdən pisləşən vəziyyəti təsvir edərkən istifadə olunur. Böhranı müəyyənləşdirmək istəyəndə onun geniş və dərin məzmunu əhatə etdiyini bilmək lazımdır. Böhranlar ayrı-ayrı şəxslərə, ev təsərrüfatlarına, şirkətlərə, təşkilatlara, dövlətlərə, əyalətlərə, ölkəyə və hətta dünyaya təsir edə bilən müəyyən göstəricilərin, o cümlədən gündəlik hadisələrin qeyri-adi gedişatı kimi müəyyən edilə bilər.

Vəziyyəti böhran kimi təsvir etmək üçün böhranın əsas elementlərini və ya xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. İqtisadi böhranları iki başlıq altında həm real, həm də maliyyə böhranlarını formasında bölmək mümkündür. Müvafiq olaraq, real böhranlar mal-xidmət və əmək bazarlarında çalışan insanlara yönəlib və bu bazarlarda ciddi ixtisarlara gətirib çıxarır, halbuki maliyyə böhranları maliyyə bazarlarında qiymətlərin kəskin dəyişməsi ilə özünü göstərir ki, bu da bank

sisteminin son dərəcə kövrək olduğu bir vaxtda ciddi iqtisadi problemlərə gətirib çıxarır.

Ölkələrin iqtisadiyyatlarında baş verən böhranların müxtəlif səbəbləri vardır. Səbəblər arasında ölkə idarəçilərinin həyata keçirdikləri siyasətlər, yanlış qərarlar, yüksək inflyasiya, qonşu ölkələrlə əlaqələr, xarici ticarət balanssızlıqları, cari hesab kəsiri ilə bağlı problemləri, daxili və xarici borcları, siyasi, iqtisadi balanssızlıqları və pisləşmələr göstərilir. Maliyyə böhranları ölçüsü və nəticələri, böhran zamanı ölkələrin gördüyü tədbirlər, həyata keçirdikləri siyasətlər və ölkə strukturu baxımından bir-birindən fərqlənir.

Maliyyə böhranları da öz daxilində üç qrupa bölünür. Bunlar; valyuta böhranı, bank böhranı və sistemik maliyyə böhranları. Valyuta böhranı kimi baş verən maliyyə böhranı, ölkənin öz pul vahidinin digər ölkələrin pul vahidi ilə müqayisədə həddindən artıq dəyərdən düşməsi kimi ümumiləşdirilə bilər. Bank böhranı isə bankların yaxşı idarə oluna bilməməsi, riskli qərarlar qəbul etməsi, kreditlərin risk miqyasından asılı olmayaraq riskli kreditlərin bölüşdürülməsi, likvidliyin olmaması, tələbləri yerinə yetirə bilməməsi və bankların kredit borcunu ödəyə bilməməsi kimi bir çox səbəbdən yarana bilən böhran növüdür. Bu, banklara maliyyə etibarının azaldılması və əmanətçilərin depozitlərdən çıxarılması, dövlətin banklara müdaxiləsi və ya bankların birləşmə haqqında qərar qəbul etməsi kimi bankların uğursuzluqlarının səbəbləri və nəticələrindən xəbər verir. Onun ən ümumi tərifinə görə, xarici siyasi böhran ölkənin dövlət və özəl xarici borclarını ödəyə bilmədiyi vəziyyətdir. Bu, ölkə iqtisadiyyatının maliyyə sisteminin pisləşməsi nəticəsində yaranan böhran növüdür. O, həmçinin ödəniş balansı, kreditlərin bölüşdürülməsi, kövrək ölkə iqtisadiyyatının düzgün idarə edilməsi və strukturlaşdırılması və maliyyə liberallaşmasına keçidlə bağlı problemlərdən irəli gələn maliyyə sektorunda böhran kimi təsvir olunur.

Böhran tarixinə nəzər saldıqda, dünyada keçmişdən bu günə qədər müxtəlif təsir dərəcələri ilə çoxlu böhranlar olub. 2000-ci ildən sonra yaşanan böhranlar isə

ölkə strukturları fərqli olsa da, bir çox oxşar və tətikləyici böhranlar yaşayıb. Maliyyə böhranlarının ümumi xüsusiyyətlərindən biri də onların dayanıqlı olmayan iqtisadi disbalansının və məzənnənin kəskin dəyişməsinin olmasıdır.

1990-cı illərin əvvəllərindəki tənəzzül, Qərbi dünyasında Mərkəzi bankların həyata keçirdiyi yanlış siyasətlər, 1990-cı il neft qiymətlərinin şoku, Soyuq Müharibə dövrü və əmanət və kredit böhranları iqtisadiyyatların çökməsinə səbəb oldu.

Covid-19 adlı virusun bir neçə aydan sonra qlobal epidemiyaya çevrildiyi günlərdən keçirik. Qlobal miqyasda bu xəstəliyə yoluxanların sayı iki milyona yaxınlaşsa da, iqtisadi problemlər getdikcə artmaqda davam edir. Çin Xalq Respublikasında epidemiya başlayanda tədarük zəncirinin pisləşməsi iqtisadi kontekstdə ön plana çıxdı və bunun qlobal iqtisadiyyata necə təsir edəcəyi tez-tez müzakirə edildi. Bütün dünyanı aralıq və ya son məhsul şəklində təmin edən Çində təcrid siyasətlərinə görə fabriklərin bağlanması digər ölkələrdə istehsal və satışların azalmasına səbəb olub.

Böhran zamanı şübhəsiz ki, ilk növbədə turizm və aviasiya sektorlarını vurdu. Bir çox ölkədə həyata keçirilən uçuş qadağaları səbəbindən yük təyyarələri istisna olmaqla, demək olar ki, bütün aviasiya sektorlarında fəaliyyətlər dayandırılıb. Təəssüf ki, hava hərəkətinin dayandığını, yaxın günlərdə aviasiya və turizm sektorlarında ciddi iflasların və ixtisarların baş verəcəyini proqnozlaşdırmaq çətin deyildi. Beynəlxalq ticarət fəaliyyətlərinin azalması, istehsalın olmaması və ya tələbin az olması səbəbindən bir çox sektorlarda ciddi gəlir itkiləri baş verir və vəziyyətin bir neçə il davam edəcəyi gözlənilir.

2020-2021 illərin böhranı iqtisadi tarixdə tələb və təklif böhranının eyni zamanda iqtisadiyyata, eləcə də həmin dövrlərdə tətbiq edilən siyasi uğurlar, habelə səhvləri və maliyyə sektoruna olan təsirləri ilə yadda qalacaq. Böhranların meydana gəlməsinin qərəzli tələb və ya qərəzli təklif olması müxtəlif siyasi nəzəriyyələrin yaranmasına gətirib çıxardı. Bununla belə, 2020-2021-ci illər böhranı qlobal

tənəzzül zamanı həm tələb, həm də təklif tərəflərində ixtisarlara səbəb olaraq bazarları dərinlən sarsıtdı. İş o yerə çatıb ki, neftin qiymətinin düşməsi Səudiyyə Ərəbistanının hasilatını artırmaq qərarı ilə daha da sürətləndi. Bu günlərdə OPEC+ ölkələri hasilatı azalsa da, qiymətlərə aşağı yönlü tələb təzyiqi davam etməkdədir. Neft hasil edən ölkələrin maliyyə sektorunun pisləşməsi və bu sektorda çalışanların işdən çıxarılması riski iqtisadi böhranı daha da pisləşdirəcəkdir.

İqtisadi fəallığın azalmasının əmək sektoruna təsiri eyni zamanda hiss olunmağa başladı. İşdən çıxarmalar bütün dünyada, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işsizlik nisbətini artırmaqda davam edir. Rəqəmlər ABŞ-da 10 milyon nəfərə və ya başqa sözlə, 10% - ə qədər maksimuma çatdı. Eyni şəkildə, ölkəmizdə 2019-cu ilə nəzərən 2020-ci ildə işsizlik faizi 1,43% artaraq 6,27%-ə çatmışdır (<https://www.macrotrends.net/countries/AZE/azerbaijan/unemployment-rate>, 2021). Böhranın uzanacağı müddətdə Azərbaycanda daha da işdən çıxarılmalar artacaq. Makroiqtisadi baxımdan, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əsas risk maliyyə sektoruna inamın itirilməsi olmuşdur. Özəl və dövlət sektorlarının borcu yüksək olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə şirkətlərin müflisləşməsi və borcların ödənilməməsi ciddi etimad itkisinə səbəb olur. Bundan əlavə, böhranın dərinləşəcəyini gözləmək fond bazarlarında kiçik itkilərə səbəb olacaq və investisiyanın azalmasına səbəb olacaqdır. Belə ki, 2020-ci ildə 2019-cu ilə nəzərən xarici investisiya 14% azalaraq 10413,2 AZN (6125,4 USD), daxili investisiya da 6% azalaraq 12070,8 AZN (7100,5 USD), olmuşdur. Ümumi olaraq baxdıqda isə 10% azalma, yəni cəmi 22484,0 AZN (13225,9 USD) olduğunu deyə bilərik (<https://www.stat.gov.az/source/finance/>, 2021).

Oktyabr ayında bizim Mərkəzi Bankımızda pul bazası ehtiyatlarının həcmi 16065,8 mln. manat təşkil edib. 2020-ci ilin oktyabr ayına müqayisədə 13477,6 mln. manat olmuşdu. Bu da 1 il ərzində xalis pul bazasının 19% artdığını göstərir (<https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>, 2021). Mərkəzi Bankımızda xarici valyutada ehtiyatlar 2021-ci ilin dekabr ayının göstəricisinə əsasən 7,187 milyard

dollar təşkil edib. Borc ödənişləri, xarici gəlirlərin, ilk növbədə, turizm sektorunun gəlirlərinin azalması, həmçinin kapital axınının qısa müddətdə azalması kimi gözlənilən xərc məntəqələri üçün xarici valyutanın axınının davam etməsinə baxmayaraq, valyuta ehtiyatları azalmışdır. Bu göstərici 2020-ci ilin göstəricisinə əsasən ayın eyni dövrü ilə müqayisə edildikdə 22,3 milyon dollar azaldığını görə bilərik (https://azertag.az/xeber/Merkezi_Bankin_valyuta_ehtiyatlari_azalib-1940218, 2021).

İqtisadi fəaliyyətlərdəki bu sərt mövqeyə görə, bir çox hökumətlər dəfələrlə böyük həcmdə stimül paketləri hazırlamışdı. Məsələn, ABŞ-ın ümumi milli gəlirinin 10 faizinə, Almaniya və İngiltərənin isə 5 faizinə uyğun gələn təşviq proqramları ilə iqtisadi durğunluğun qarşısını almağa çalışırdılar. Digər tərəfdən, FED və Avropa Mərkəzi Bankı (AMB) bazardan istiqraz almaqla 2 trilyon dollar 750 milyard avro dəyərində nağd pul buraxacaqlarını açıqlayıb. Eyni şəkildə Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) əvvəllər həyata keçirdiyi siyasət islahatlarından fərqli olaraq, bu prosesdə üzv ölkələrə daha çox birbaşa kredit imkanları təqdim edəcəyini açıqlamışdı.

Ölkəmizdə, Prezidentimiz tərəfindən mərhələli şəkildə açıqlanan dəstəkdə xüsusilə şirkətlərin pul axınları, məşğulluqda davamlılıq və sosial dəstəklərin ön plana çıxdığı görülür. Böhranın özünəməxsus təbiəti dövlətlərin bazarlara müdaxilə etməsinə və uzun müddətdir yaşamadığımız səviyyədə həm maliyyə, həm də pul vəsaitlərinin hərəkətini təmin etməsinə səbəb olur.

Böhranın gedişatına mikro səviyyədə baxdıqda, xüsusilə aşağı gəlirli işçilərin ev təsərrüfatları üçün risk altında olduğunu, şirkətlər üçün isə təsirlərin fəaliyyət göstərdikləri sektorlara görə dəyişdiyini söyləmək mümkündür. Gündəlik maaşla işləyən və ya böhrandan ilk növbədə təsirlənən sektorlarda çalışanlar bu dövrdə sektorlarda, xüsusilə turizm, səyahət, restoran və kafelərdə, bir sözlə xidmət sektorunda, daha sonra digər sektorlarda əhəmiyyətli gəlir itkisi yaşadılar. Xüsusilə kiçik və orta bizneslərin satışları dayanmışdı. Xüsusilə, gənclərin məşğulluğunun

yüksək olduğu bu iş yerlərinin bağlanması uzadılması işsizliyin və sosial problemlərin artmasına səbəb olmaqdadır.

Digər tərəfdən, istehlakçıların istehlak vərdişlərinin və davranışlarının həm gəlir itkisi, həm də sosial təcrid nəticəsində dəyişdiyi müşahidə edilir. Bu prosesdə onlayn alış-verişin miqdarı artarkən, yemək vərdişləri dəyişməyə başladı, əyləncə xərcləri sifirə yaxınlaşdı və tekstil məhsullarına tələbat azaldı. Üstəlik, insanların böhranla əlaqədar öz gələcəkləri üçün qənaətlə bağlı narahatlıqları onların əmanətlərinin artmasına səbəb olur. Xüsusilə əmanət artımı pandemiya sonrası dövr üçün normallaşmanı yavaşlatmaq potensialına malikdir. Bu nöqtədə kiçik və orta sahibkarların(KOS) prosesi sağlam şəkildə davam etdirmələri və işsizlik səbəbindən gəlirlərini itirmiş ailələri qorumaq üçün seçmə siyasətlər həyata keçirilməlidir (Məmmədli, 2019: s.11). Dövlətin böhrana reaksiyası zamanı, xüsusilə gəlirlərini itirənləri ilk növbədə hədəf almaq və KOS-ların normallaşma prosesində fəaliyyətlərini davam etdirmələri üçün alətlər hazırlamaq lazımdır. Ancaq onsuz da yüksək borc ehtiyatına malik olan iqtisadiyyat üçün sui-istifadələrin qarşısını almaq üçün seçici dəstək tətbiq edilməlidir.

Şübhəsiz ki, ölkələrdə əsas prioritet insan sağlamlığıdır. Görüləcək tədbirlərlə epidemiyanın daha da yayılmasının qarşısı alınacaq və ölüm halları azalacaqdır. Ancaq yaşadığımız bu böhran epidemiyadan sonra həyatımıza, bazarlarımıza və maliyyə sektoruna təsir etməyə davam edəcək. Xüsusilə turizm, səyahət və xaricdə təhsil kimi insan hərəkətliliyinə güvənən sektorlarda normallaşma digərlərinə nisbətən daha uzun sürəcək və insanların narahatlıqlarını həll etmək asan olmayacaq. Digər tərəfdən, bu böhran səbəbindən böyük iqtisadi və ya paradiqma dəyişiklikləri gözləmək düzgün olmazdı. Bu mənada xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənayeləşmə, qeyri-kafi daxili əmanətlər və xarici borclar kimi problemlərin dərhal həll ediləcəyi düşünülməməlidir.

Bu çərçivədə maliyyə sektorunda tənəzzülün bir müddət davam edib normala dönəcəyi, yoxsa dib görüdükdən sonra tez bərpa olunacağı hələ də müzakirə

olunur. Böhran hələ də davam etdiyi üçün bunlarla bağlı proqnoz vermək çətindir. Epidemiya və qapalı bazarların nə qədər davam edəcəyi də gələcəyi formalaşdıracaq. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrin mövcud borc ehtiyatı orta müddətli dövrdə yeni böhranların qapısını açacaq. Buna görə də, siyasət tədbirlərinə təcili ehtiyac olsa da, uzunmüddətli siyasət planı da yaradılmalıdır. Orta və uzunmüddətli perspektivdə beynəlxalq maliyyə sektorundan asılılığın iqtisadi siyasətdə daha dərin problemlər yaradacağı mümkün görünür.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) COVID-19 və oxşar qlobal sağlamlıq problemlərinin idarə edilməsində əsas institusional strukturur. Qeyri-müəyyənlik şəraitində istehlakçılar ehtiyac duyduqları mal və xidmətlərə olan tələblərini, istehsalçılar isə investisiya, məşğulluq və istehsalla bağlı qərarlarını təxirə salırlar. Beləliklə, indiki tənəzzül və onun müddəti uzanır. Tələb və istehsalla bağlı qərarların təxirə salınmasının özünü təmin edən bir hadisə olması da tənəzzülün dərinləşməsinə və uzanmasına səbəb olur.

Maliyyə sektorunda əsas məsələ bu siyasətin alətlərinin COVID-19 böhranının yaratdığı bazar qeyri-stabilliklərini həll edib-etməyə biləcəyidir. Geniş mənada iqtisadi ədəbiyyatda maliyyə sektorunda tsiklik hərəkətlərin istiqamətini və səbəbini gec aşkar edə bilməsi, antitsiklik siyasətlərin işlənilib hazırlanması, habelə həyata keçirilməsinin və onların məqsədyönlü təsirlərinin üzə çıxarılmasının uzun müddət tələb etdiyini demək olar. Bununla belə, bu kontekstdə edilən qiymətləndirmələrin çoxu maliyyə siyasətin komponentləri ayrı-ayrılıqda nəzərə alınmaqla aparılır. Planlaşdırılması və həyata keçirilməsi uzun vaxt aparan infrastruktur sərmayələri kimi iri dövlət layihələri üçün əsaslandırılıla bilən bu tənqidlər daha dar real xərcləri, kadr xərclərini, transfer xərclərini, dövlət büdcəsinin səviyyələrini və komponentlərini əhatə edən maliyyə siyasət komplekslərinə şamil edilmir.

Məşğulluq proqramları və subsidiyalar maliyyə siyasətin ən çox istifadə olunan komponentləri sırasındadır. Bu arqumenti dəstəkləmək üçün kifayət qədər

empirik sübutlar təqdim etmək mümkündür. Məsələn, cari xərclər, subsidiyalar və transfer xərcləri asanlıqla kontrsiklik siyasət alətləri kimi istifadə oluna bilər. Baum və Koester (2011) belə nəticəyə gəlirlər ki, iqtisadiyyatın ilkin şərtləri maliyyə siyasətin tərkibini və effektivliyini müəyyən edir. Bundan əlavə, müvafiq ədəbiyyatda bir iqtisadiyyatda əmtəə və xidmətlərin istehsal və istehlak proseslərinin xarici ticarətə nə dərəcədə tabe olmasının siyasi konyukturanın dərinliyini müəyyən edən mühüm amillərdən biri olduğu qəbul edilir. Bununla belə, iddia etmək olar ki, siyasi konyuktura əsas müəyyənedici faktor olsa da, başqa bir məsələ hökumətlərin kifayət qədər parlament nəzarətinin olub-olmamasıdır.

Maliyyə sektorunda böhran ümumiyyətlə qiymət dəyərlərinin həddindən artıq aşağı düşməsi və ya artması, maliyyə vasitəçilərinin uğursuzluğu və xarici valyuta bazarlarının, məzənnə strukturlarının və ya birja sistemlərinin pozulması kimi geniş miqyaslı pisləşməsi kimi müəyyən edilir. Bu nizamsızlıq vəziyyəti həm məşğulluq, istehsal və satış gücü, həm də maliyyə sektoru baxımından real iqtisadiyyata ciddi və sərt şəkildə təsir edir.

Böhran dövrləri müəssisələr üçün risklərin, təhdidlərin və qeyri-müəyyənliklərin artdığı, rutin işlərin davam etdirilə bilməyəcəyi və təcili cavab tədbirlərinin görülməsinə ehtiyac olduğu dövrlərdir. Böhran dövrlərində mövcud olan problemlərə əlavə olaraq, şirkətlər böhran zamanı meydana çıxan problemlərə tez qərar vermək öhdəliyi ilə üzləşirlər. Buna görə də, böhran dövründə müəssisələrin yaxşı fəaliyyət göstərməsi onların bu dövrdə qarşılaşdıqları problemlərə tez reaksiya verə bilmələrindən asılıdır. Bu cavabların sürəti qərarların qəbulu prosesində şirkətin idarəetmə və mülkiyyət strukturunun uğurundan asılıdır.

Ölkəmizdə müəssisələrin bu kontekstdə üzləşdiyi struktur problem firmanın idarə olunmasında cəmləşmişdir. İntensivləşmə firma idarəçiliyində az sayda tərəfdaşın olması və rəhbərliyin qərarların qəbul edilməsi mexanizmində fəal iştirakı kimi müəyyən edilə bilər.

Şirkətlər xarici kapitallı müəssisələrlə tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına mənfi yanaşılır. Xarici şirkətlərlə tərəfdaşlıq şirkətlərə xüsusilə böhran dövründə xaricdən kapital əldə etməkdə və ya xaricdə marketinqdə üstünlüklər verir. Böhran dövrlərində şirkətlərin zəifləmiş kapital strukturlarının maliyyələşdirilməsi və daralan daxili bazarla yanaşı, xarici bazarlara mal satmaq imkanı şirkətlərin böhranlardan daha az təsirlənməsinə şərait yaradacaqdır.

Bununla belə, bir çox araşdırmalar tərəfdaşlıq strukturunun firmanın intizamsız və riskli davranışını təşviq etdiyini də ortaya qoyur. Məlumdur ki, insayderlər tərəfindən idarə olunan firmalarda azlıqların hüquqları tez-tez pozulur və böhran vəziyyətində olan ölkələrdə çətin vəziyyətdə olan firmalar yalnız bir neçə böyük tərəfdaş tərəfindən idarə olunur və bu tərəfdaşların üçdə ikisi mühüm idarəetmə vəzifələrini tutur.

İnkişaf etməkdə olan bazarlarda müəssisənin mülkiyyət strukturu korporativ maliyyədə mühüm rol oynayır. O qədər ki, bu rol inkişaf etmiş ölkələrdən daha vacib ola bilər. İnkişaf etməkdə olan bazarlarda bazarın xüsusiyyətləri nəticəsində bazar iştirakçıları arasında informasiya asimetriyasının daha yüksək dərəcəsi mövcuddur (Qurbanlı, 2021). Nəticədə; yüksək dərəcədə məlumat asimetriyası menecer-sahiblərə öz maraqlarına uyğun hərəkət etmək üçün bir məkan təmin edir.

XXI əsrin ilk iki onilliyi ərzində dünya maliyyə sistemi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır ki, onların nəticələrini hələ tam qiymətləndirmək mümkün deyil. Bu tendensiyalar 2020-ci ildə qlobal maliyyə sektorunda COVID-19 pandemiyasının ölkələrdə yayılması nəticəsində yaranan yeni qlobal iqtisadi böhranla üst-üstə düşdü. Bu böhran qlobal maliyyə sektorunda sabitlik dərəcəsini artırmaq üçün islahatların aktuallığını bir daha artırdı.

Mövcud iqtisadi böhran zamanı qlobal maliyyə sektoru üçün yeni risklər meydana çıxmışdır:

➤ Aparıcı inkişaf etmiş ölkələrdə pul siyasətinin kəskin zəifləməsi və qlobal likvidliyin artması ilə əlaqədar olaraq nisbətən az tənzimlənən bazarlarda

(məsələn, ABŞ fond bazarında) və ya tənzimlənməyən segmentlərdə (kriptovalyuta bazarlarında) maliyyə riskini artırır.

➤ Dünya iqtisadiyyatında borc yükünün əhəmiyyətli dərəcədə artması (həm dövlət, həm də özəl borc baxımından) baş verib. Eyni zamanda, dünya iqtisadiyyatının yenidən əvvəlki vəziyyətinə qayıtmasından bəri borc yükünün daha da artması riskləri qalmaqdadır. İqtisadi artım trayektoriyası dövlət borcunun artmasına töhfə verən yumşaq maliyyə siyasətin və həm dövlət, həm də özəl borclara xidmət xərclərini azaldan pul siyasətinin davam etdirilməsini tələb edir.

➤ Qlobal bank sistemində kredit portfellərinin keyfiyyəti pisləşib və milli səviyyədə kreditlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində müvəqqəti yumşalma səbəbindən bu pisləşməni qiymətləndirmək hələ də çətindir.

➤ İnkişaf etməkdə olan bazarları olan bəzi nisbətən böyük ölkələrdə böhranların baş verməsi və onların mənfi təsirlərinin yayılması. Belə böhranların impulslarından biri borclara, xüsusən də xarici valyutaya xidmət göstərilməsi ilə bağlı problemlər ola bilər.

➤ Rəqəmsal texnologiyaların və kriptovalyuta bazarının inkişafı ilə bağlı qeyri-müəyyənlik.

Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal idarəetmə institutları tərəfindən 2020-ci ilin dünya iqtisadi böhranına reaksiya nisbətən məhdud olmuşdur. Əsas nailiyyət aşağı gəlirli ölkələr üçün borc xidməti üçün möhlət verilməsi təşəbbüsünün ortaya çıxması oldu. Buna baxmayaraq, borc yükünün artması ilə bağlı problemlərin aradan qaldırılması üçün belə təşəbbüs kifayət etmir.

İlkin ən böyük təsir 2020-ci ilin yazında dünya fond bazarında və dünya əmtəə bazarlarında daha qabarıq şəkildə özünü göstərdi. Dünya fond bazarının dəyişkənliyini ölçən VIX indeksi, 2020-ci ilin martında, 2008-ci ilin oktyabr-noyabr aylarının pik dəyərləri ilə müqayisə edilən maksimum həddə çatıb. Bununla belə, əvvəlki qlobal iqtisadi böhrandan fərqli olaraq, volatilliyin azalması daha sürətli oldu.

Dünya maliyyə sektorunun dinamikasının bərpası daha çox inkişaf etmiş ölkələrin, ilk növbədə ABŞ-ın monetar və fiskal siyasətlərinin operativ reaksiyası ilə bağlı olmuşdur. Xüsusilə, ABŞ Federal Ehtiyat Sisteminin ümumi aktivləri 2020-ci ilin fevral ayının ortalarında 4,1 trilyon dollardan 2020-ci il may ayının ortalarında 7 trilyon dollara qədər kəskin artıb, aktivlərin sonrakı artımı daha tədricən olub və 2021-ci il iyunun ortalarında 8 trilyon dolları keçib. Nəticədə aparıcı dünya valyutalarında qlobal likvidliyin həcmi də kəskin şəkildə artmasına səbəb oldu.

Koronavirus pandemiyası ilə əlaqəli tənəzzül - qlobal böhran - maliyyə axınının azalması və malların ixracının dəyərinin, xaricdən əldə edilən pul köçürmələrinin və turizm gəlirlərinin müvəqqəti azalması səbəbindən inkişaf etməkdə olan ölkələrə xüsusilə ağır zərbə vurdu.

Nəticə etibarlı ilə istənilən ölkə üçün öz hüdudlarından kənar iqtisadi sarsıntıların öhdəsindən gəlməyin ən yaxşı yolu güclü iqtisadiyyata, yəni sabit inflyasiya, idarə olunan dövlət borcu, davamlı iqtisadi artım, etibarlı banklar və maliyyə institutlarına sahib olmaqdır. Başlanğıcda iqtisadi cəhətdən daha stabil olan ölkələr xaricdən gələn böhranların öhdəsindən daha yaxşı gəlirlər.

II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ SEKTORUNUN FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1 Ölkənin maliyyə sektorunun mövcud vəziyyəti və fəaliyyət xüsusiyyətləri

Qlobal maliyyə böhranından sonra ölkə iqtisadiyyatının təhlili göstərir ki, bank sektoru böhrandan ən çox təsirlənən sektorlardan biridir. Qlobal maliyyə böhranından əvvəlki ildə Azərbaycanda kommertiya bankları xarici borclarını bir il ərzində 3 dəfə artırıb və xaricdən 2,5 milyard dollar borc götürüblər. Kredit strukturunda qısamüddətli kreditlərin üstünlüyü böhran başlayandan sonra kommertiya banklarını bu kreditləri qaytarmağa məcbur etmişdir. Kommertiya bankları ötən müddətdə 1,2 milyard ABŞ dolları həcmində borcunu qaytara bilsələr də, sonrakı dövrdə əlavə olaraq 1,3 milyard ABŞ dolları həcmində kredit qaytarmalı olacaqlar.

Borclanma səviyyəsində və banklara qoyulan əmanətlərin məbləğində müşahidə olunan azalma banklara əvvəlki səviyyələrdə fəaliyyətini bərpa etdirməyə imkan vermir. Nəzərə alsaq ki, qlobal maliyyə böhranına qədər maliyyə sektoru qeyri-neft sahəsi üzrə ÜDM-in 70%-ni təşkil edirdi, bank sektorunda problemlərinin qeyri-maliyyə sektoruna mənfi təsirini müəyyən etmək çətin deyil.

Bu kontekstdə bir çox sektorlarda müşahidə olunan durğunluğu aradan qaldırmaq üçün bank sektorunun inkişafını təşviq edəcək addımların atılması lazımdır. Milli Bankın faiz dərəcələri 15%-dən 3%-ə endirilib, lakin qlobal böhran başlayandan bəri təqdirəlayiq addım bu sektorda problemlərin aradan qaldırılmasına kömək edib. Kommertiya bankları hələ də fərdi kreditlərin verilməsini davam etdirə bilmir və burada kredit faizləri yüksək olaraq qalmaqdadır.

Milli Bankın faiz dərəcələrini aşağı salması bankların likvidliyini artırmağa kömək etsə də, likvidlik problemini hələ də tam aradan qaldırılmayıb. Milli Bankın məlumatlarına əsasən, depozitlər üzrə icbari ehtiyatların 9 faizdən 6 faizə endirilməsi kommertiya banklarına 130 milyon manat likvid pul vəsaiti azad

etmişdir. Bu zaman, Milli Bank onu bankın xarici borcunun ödənilməsi planı ətrafında yaranan gərginliklə izah edib. Onu da qeyd edək ki, qloban böhran zamanı pul kütləsi əvvəlki illə müqayisədə daha ləng artıb və artım 25 faizi ötməyib. Qlobal maliyyə böhranı ölkəyə vəsait axınını azaldıb və bunun nəticəsində nağd pul qıtlığını yaradan əsas amillərdən biri olmuşdur.

Bank sektorunda daha bir addım 2009-2012-ci illər arasında maliyyə qurumlarının mənfəət vergisindən azad olunmasıdır. Bu problem həll olunandan sonra bank sektoruna verilən vəsaiti artırmaqdır. Lakin unutmamaq olmaz ki, mənfəət vergisindən azad olunması böhrandan sonrakı dövr üçün çox vacibdir və təbii ki, bu addım böhran vəziyyətində bankların likvidliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilməz. Bunun əsas səbəbi böhranın gəlir gətirən maliyyə qurumlarının sayını azaltmasıdır. Bununla belə, maliyyə qurumlarının bu üç il müddətinə mənfəət vergisi üzrə öhdəliyini ödəməkdən azad olunması müsbət haldır və əslində, güzəşt müddətinin uzun olması bankların bu addımdan daha çox faydalanmasına şərait yaradır. Lakin bank sektorunun inkişafı ilə əlaqədar addımlarla əlavə yardıma ehtiyac var (Məmmədli R., 2020).

Böhran zamanı tədbirlər bank sektorunda real problemlərin həllinə yönəlsə, bu, qısa müddətdə sektorun canlanmasına səbəb ola bilər. Bu kontekstdə bank sektorunun aşağıdakı addımları atması tövsiyə olunur:

- Azərbaycanda dövlət ehtiyatlarının bir hissəsinin kommərsiya banklarında yerləşdirilməsi. Prezident İlham Əliyev dövlət ehtiyatlarının bir hissəsinin yerli kommərsiya bankları vasitəsi ilə real sektora yönəldilməsini tapşırıb. Bankların likvidliyini artırmaq üçün Azərbaycanda kommərsiya banklarına 4 milyard ABŞ dollarına qədər ehtiyatın yatırılması sərfəli hesab edilir. Bunun 3 milyard ABŞ dolları real sektora kommərsiya bankları vasitəsilə uzunmüddətli və güzəştli kreditlər şəklində, qalan 1 milyard ABŞ dolları isə uzunmüddətli kreditlər şəklində və ya bir çox ölkələrdə olduğu kimi yardımlar formasında verilməlidir. 3 milyard ABŞ dolları kommərsiya banklarının fəaliyyətində müsbət təsir göstərir, lakin

Əslində real sektoru canlandırmaq məqsədi daşıyır. 1 milyard ABŞ dollarla banklar cari problemlərini həll edə və borclarını xeyli azalda bilərlər. Bir çox MDB ölkələri, habelə Rusiya və Qazaxıstan artıq milli ehtiyatlar hesabına maliyyə sektorunu dəstəkləmək qərarına gəliblər. Əslində, bank sektoruna birbaşa dəstək qlobal maliyyə böhranının təsirlərini yumşaltmaq üçün alternativdir. Bu baxımdan dövlət başçısının tapşırığına əsasən ehtiyatın qısa zamanda ölkəyə gətirilərək bank sektoruna göndərilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir (Qasımlı V., 2020).

- Mərkəzi Bank faiz dərəcəsini 1%-ə endirməsi. Demək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrdə faiz dərəcələri sıfıra yaxındır. Aydın ki, faiz dərəcələri Mərkəzi Bankların bank sektoruna təsir göstərməsi və monetar siyasətini həyata keçirməsi üçün ən mühüm alətlərdən biridir. Ona görə də Milli Banklar tərəfindən faiz dərəcələrinin 1%-ə endirilməsi kommersiya banklarının likvidliyinin artmasına kömək edəcək. Milli Bankın faiz dərəcələrini azaltmaq qərarı yalnız bankın likvidliyə çıxış imkanlarını yaxşılaşdırır, çünki böhran zamanı faizlərin aşağı salınması daha yaxşı təsir göstərir. Digər tərəfdən, daxili inflyasiyanın aşağı düşdüyünü nəzərə alsaq, belə bir qərarın verilməsində iqtisadi əsas var. Təbii ki, faiz dərəcələrinin aşağı salınması ölkədə kommersiya banklarının likvidlik problemini həll etməyəcək. Bu, birbaşa Milli Bankların mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarının azlığı ilə bağlıdır. Lakin bu qərarın banklar üçün psixoloji nəticələri ilə yanaşı, iqtisadi təsirləri də var.

- Milli Bankın məzənnə siyasətinin icmalı. 2009-cu ildə Milli Bankın pul siyasətinin əsas aspektlərinə dair bəyanatında bildirilir ki, bu dövrdə ölkənin mərkəzi bankı xarici amillərə cavab olaraq çevik siyasət həyata keçirəcək. Unutmaq olmaz ki, pul siyasətində əsas həlqə məzənnə siyasətidir. Azərbaycan manatı ötən il dollar qarşısında 5,2% möhkəmlənib, lakin Milli Bank manatı sabitləşdirmək üçün dollara müdaxilə edirdi. Milli Bankın nominal effektiv məzənnə siyasəti 2008-ci ildən müsbət olsa da, qlobal maliyyə böhranının təsirlərini yumşaltmaq üçün onun məzənnə siyasətini yenidən nəzərdən keçirmək vacibdir.

Qeyd edək ki, nominal effektiv məzənnə 2008-ci ildə 12% artıb. Artıq bəzi MDB ölkələri milli valyutanın devalvasiyasını həyata keçirmişdir. Bu tədbiri həyata keçirən bütün MDB ölkələrində milli valyutaları 25-30 faiz ucuzlaşmışdır. MDB tarixində ilk dəfə olaraq böhranın mənfi təsirlərini azaltmaq üçün Rusiyada rəsmi olaraq devalvasiya elan edilib. Ölkəmizdə manatın devalvasiyası ən çox müzakirələrə səbəb olan iqtisadi məsələlərdən biridir, lakin devalvasiyanın qısamüddətli dövrdə mənfi təsirləri və uzunmüddətli müsbət təsirləri var. Eyni zamanda, Milli Bankın getdikcə daha yumşaq məzənnə siyasəti yürütməsi daha məqsədəuyğun görünür. Məzənnələri tədricən zəiflədən siyasətlər nəinki manata inamı azaldır, həm də müxtəlif makroiqtisadi, fiskal və investisiya siyasətlərinə müsbət təsir göstərə bilər. Bu kontekstdə böhrana cavab olaraq qarşıdakı aylarda manatın dollara nisbətində 10% azaldılması qlobal böhran zamanı yaranan təsirlərini azaltmağa kömək edə bilər. Bu, həm də cəmiyyətə mənfi təsir göstərmir və makroiqtisadi tarazlığın qorunmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

- Əhalinin banklara inamını artırmaq üçün psixoloji üsullardan istifadə olunması. Bank sahəsi həssas sektordur, ona görə də psixoloji amillər ciddi təsir göstərir. Böhran zamanı insanların banklara inamı istər-istəməz azalması qaçılmazdır. Ölkədə böhran vətəndaşlarda banklara pul yatırmaqla bağlı müəyyən narahatlıqlar yaradılmasına səbəb olur (Логинов Б.Б.,2021). Bu mənada Azərbaycan da istisna deyil. Bu kontekstdə əhalinin banklara inamını artırmaq və bankların çökməsinin qarşısını almaq üçün Milli Bank psixoloji tədbirlər görməlidir. Bu vəziyyətdə mediadan istifadə etmək çox vacibdir. Xalqın banklara inamını artırmaq üçün Milli Bankların sosial reklamlardan istifadə etməsi məqsədəuyğun ola bilər.

- Əmanətin sığortalanmış hissəsinin yüksəldilməsi. Əmanətlərin artırılması yerli maliyyə mənbəyi kimi kommersiya bankları üçün vacibdir. Qlobal maliyyə böhranına qədər əmanətlərin həcmi kommersiya banklarının xarici borcuna uyğun gəlirdi, lakin sonradan bu asılılıq pozuldu. Mərkəzi Bankın məlumatına görə, 2008-ci ildə əmanətlər artsa da, əsas artım ilin birinci yarısında olub. Əmanətlərin

sığortalanan hissələrinin artırılması əhalinin kommertiya banklarına inamını artıracaq və əmanətlərin həcmi artırılmasına səbəb olacaqdır.

- Dövlət büdcəsi hesabına ipoteka kreditləşməsinin bərpa olunması. İpoteka verilməsi qaydaları “Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditləri sisteminin yaradılması haqqında” AR Prezidentinin 2005-ci il 16 sentyabr tarixindəki 299 nömrəli fərmanına uyğun olaraq müəyyən edilir. Prezident həmin il dekabrın 22-də 339 nömrəli fərmanı ilə də “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondunun vəsaiti hesabına kreditlərin verilməsi” qaydasını təsdiq edib. 2006-cı il üzrə 5 milyon 568 min manat dəyərində ipoteka verilib ki, bu da 2007-ci illə müqayisədə 62 milyon 242 min manat yüksəlmişdir (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2022). Lakin 2007-ci il iyunun 14-dən dövlət büdcəsindən ipoteka krediti verilməsi dayandırılıb. Təəssüf ki, 2007-ci ildə ikinci yarsından sonra və 2008-ci ilin sonlarında dövlət büdcəsi hesabına ipoteka kreditləri verilmədi. Ötən il dövlət büdcəsindən həmin məqsədlə 34 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. İpoteka kreditlərinin bərpası təkcə kommertiya banklarının deyil, həm də tikinti sektorunun fəaliyyətinə müsbət təsirlər göstərə bilər. Bu, əhalinin tələbatının artmasının əsas amillərindən biri ola bilər (Cəfərova K., 2020). Eyni zamanda, Azərbaycanın kommertiya banklarına və tikinti sektoruna qlobal maliyyə böhranının mənfi təsirini nəzərə alaraq, ipoteka kreditləri üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin iki dəfə artırılması tövsiyə olunur.

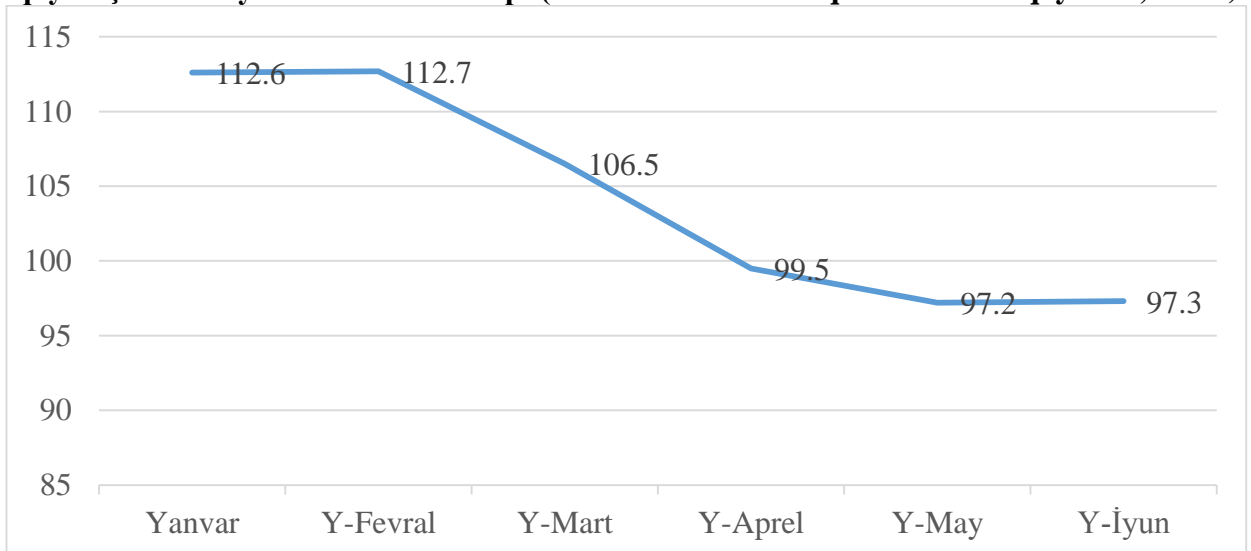
Qlobal maliyyə böhranı (2008-2009) və ucuz neft qiymətinin (2014-2016) yaratdığı iqtisadi böhrandan çətinliklə çıxmış Azərbaycan indiki “pandemiya böhranı”nda daha ağır sınaqla üzləşibdir. İqtisadi aktivliyin azalması karantin tədbirlərinə mənfi təsir, həmçinin ölkənin və əhalinin gəlirlərinə neqativ təsir göstərdiyi halda, dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi nəticəsində neft gəlirlərinin kəskin azalması ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir. Bunun fonunda Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) 2020-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının 2%, Dünya Bankının isə 2,6% kiçiləcəyini proqnozlaşdırır. Dövlət Statistika

Komitəsinin artıq 2020-ci ilin birinci yarısında ölkədə ümumi daxili məhsulun 2,7% azaldığını açıqlayıb. Üç illik fasilədən sonra isə 2020-ci ilin birinci rübündə tədiyə balansı təkrardan mənfi olub və Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyə zəmanət verən valyuta məzənnələrinin əsas ölkələrin valyutalarına həssaslığı artmışdır (İsmayılova F.E.2021).

Pandemiyanın, o cümlədən də neft qiymətlərinin kəskin düşməsinin 2020-ci ilin birinci yarısında Azərbaycanda Mərkəzi Bankın monetar və məzənnə siyasəti qlobal neft qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi fonunda manata təzyiği azaltmaq və manatı sabitləşdirmək məqsədi daşıyıb (Məmmədova E., 2020).

AR Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumatına əsasən, 2020-ci ilin 6 aydakı bütün ümumi sərmayənin 39.7 %-i dövlət sektoru, 60.3 %-i qeyri-dövlət sektorunun payına düşmüşdür.

Qrafik 1: 2020-ci ilin I yarısında ölkənin iqtisadiyyatında əsas kapital vəsaiti qoyuluşlarının aylar üzrə artım tempi (2019-cu ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə, faizlə)

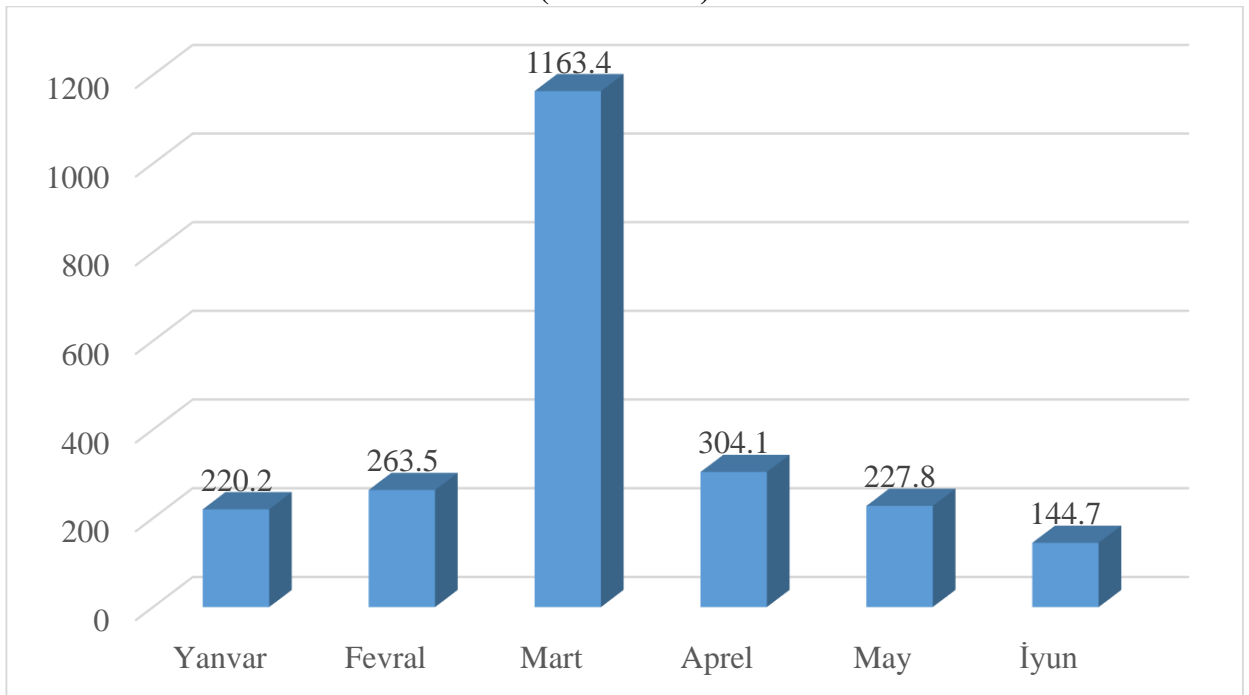
Mənbə: <https://www.stat.gov.az> - Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əsas kapitala yönəldilən sərmayənin isə 3.7 mlrd. manatı, yəni ümumi sərmayənin 61.6% hissəsi müəssisə və təşkilatların vəsaiti ilə, 324.0 mln. manatı, yəni sərmayənin 5.4% hissəsi bank kreditləri ilə, 1.3 mlrd. manatı, yəni sərmayənin 22.2% hissəsi dövlət büdcəsinin vəsaitləri ilə, 142.0 mln. manatı, yəni sərmayənin 2.4% hissəsi büdcədən kənar dövlət fondları vəsaitləri ilə, 369.3 mln. manatı, yəni

sərmayənin 6.2% hissəsi əhalinin şəxsi vəsaitləri ilə, yerdə qalan məbləğin 127.6 mln. manatı isə ölkədə sair vəsaitlər hesabına baş tutmuşdur. 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisəli təhlilindən görə bilərik ki, müəssisə və təşkilatların sərmayələri burada 5.4 faiz artıb, o cümlədən də, bank kreditləri 22.7 faiz, əhalinin şəxsi vəsaitləri hesabında kapital qoyuluşu üzrə 9.5 faiz və dövlət büdcəsinin investisiyaları 22.2 faiz azalmışdır.

Qlobal bazarda neftin qiymətinin düşməsi və yerli valyutalara təzyiqin artması ilə mart ayında ABŞ dollarına tələb artıb. Mərkəzi Bankın məlumatına görə, mart ayında bankın nağd dollar satışı 1163,4 milyon dollar olub. Bu, fevral ayı satışlarından 4,4 dəfə, yanvar və fevral aylarında isə ümumi satışlardan 2,7 dəfə çoxdur (Qrafik 2):

Qrafik 2: 2020-ci ilin I yarsında banklar tərəfindən dolların nağd satışının dinamikası (mln. dollar)

Mənbə: <https://www.cbar.az> - Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Mərkəzi Bankların nağd valyuta satışı rejimlərinin gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi inzibati tədbirlər nəticəsində ölkədə aprel ayında bankların nağd pul satışı kəskin şəkildə aşağı düşüb. Apreldə nağd satışlar mart ayı

ilə müqayisədə 3,8 dəfə azalıb. Ümumilikdə, 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında banklar 2,32 milyard dollar satılmışdır ki, bunun demək olar ki yarısı 2020-ci ilin mart ayının payına düşür. Martda dollar satılıb və demək olar ki, yarısı ucuzlaşıb. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, banklar 2020-ci ilin mart ayında 2019-cu ilin ilk altı ayı ilə müqayisədə çox ABŞ dolları satıblar.

Mart ayında Dövlət Neft Fondu (DNF) nağd dollara artan tələbatı və bunun nəticəsində bankların dollara artan tələbini ödəmək üçün valyuta hərraclarına çıxardığı valyutanın həcmi kəskin şəkildə artırmalı olub. Belə ki, mart ayında Fondun 1,9 mlrd. dollar həcmində qrafikə uyğun və qrafikə əsasən kənar valyuta hərraclarında fevral ayı ilə müqayisədə 3,6 dəfə çox olmuşdur. Apreldə dollara spekulyativ tələbin azalması nəticəsində DNF-nin hərraclardakı satılan dolların həcmi 3,6 dəfə azalmışdır, nəticədə də 531,3 milyon manat olmuşdur. Aprel ayında olan məlumata görə, valyuta bazarında tələbdə azalma və sabitlik müşahidə olunur.

Əhalinin banklara nağd pul tədarüku yanvarda 129,2 milyon, fevralda isə 127,9 milyon dollar təşkil edib. Martda bu göstərici 86,1 milyon, apreldə isə 42 milyon dollar səviyyəsinə qədər düşüb. Lakin may ayından təklif artıb. Belə ki mayda 71,2 milyon, iyun ayında isə 103,5 milyon dollara yüksəlmişdir. 2020-ci ilin yekun nəticələrinə nəzər salsaq, əhalinin banklardakı əmanətləri üzrə azalma müşahidə etmək olar. Bu azalma 2021-ci ili üzrə kompensasiya edilib.

Cədvəl 1: Əhalinin banklardakı əmanətləri (ilin sonuna, mln. manat)

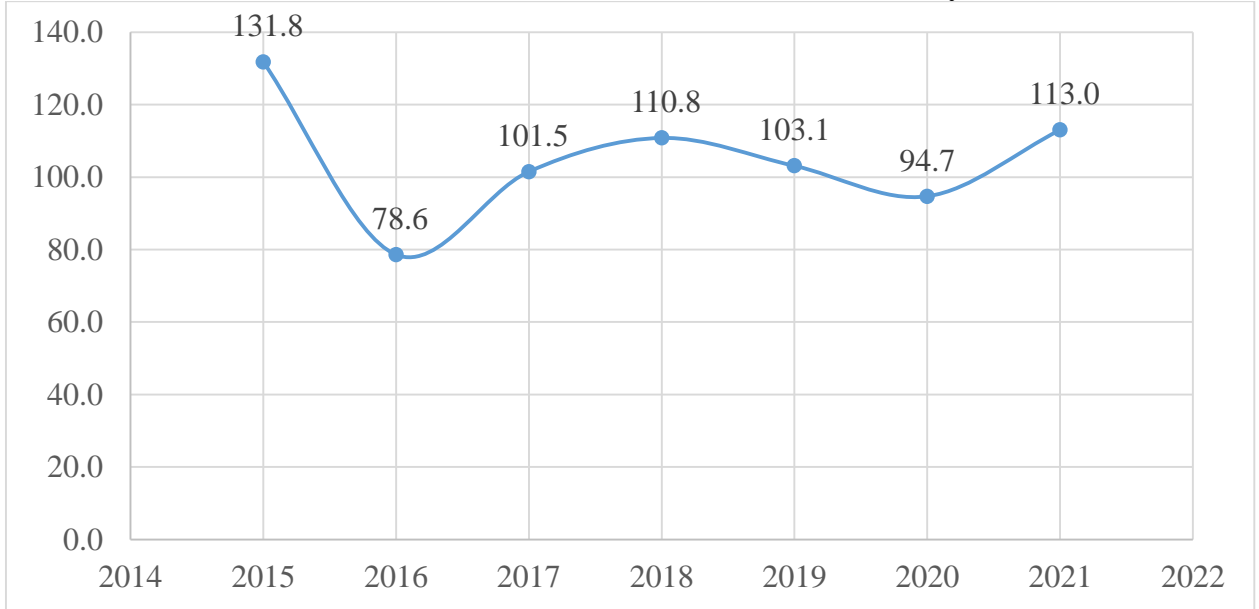
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Əhalinin banklardakı əmanətləri	9 473,9	7 448,7	7 561,2	8 375,4	8 637,9	8 177,9	9 241,5
milli valyuta ilə	1 420,2	1 517,3	5 028,3	3 142,2	4 132,7	4 027,1	5 452,2
xarici valyuta ilə	8 053,7	5 931,4	2 532,9	5 233,2	4 505,2	4 150,8	3 789,3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az> - Dövlət Statistika Komitəsi, 2022

DSK-nın məlumatlarına əsasən əhalinin banklarda əmanətlərinin əvvəlki il üzrə dəyişimində pandemiyaadan sonra aşağı 8.4% endiyini görə bilərik. Ən çox əmanətlərin azaldığı dövr 2016-cı ildə olmuşdur ki, bu da pandemiyaadakı dövrlə

müqayisədə 2019-cu ildə əmanətlər 16.1% çox olmuşdur. Pandemiyanın ilkin illərində azalma olmasına baxmayaraq, növbəti dövr ərzində 18.3% artım olaraq ümumi 113.0% dəyişim göstərmişdir. 2021-ci ilin göstəriciləri pandemiyanın ölkəmizdəki təsirlərində olan əmanətlərlə müqayisədə 2,2% artım olduğunu, yəni banklar üzrə olan tədbirlərin uğurla aparıldığının göstəricisidir (Qrafik 3).

Qrafik 3: Banklarda əhalinin əmanətlərinin faizlə dəyişimi

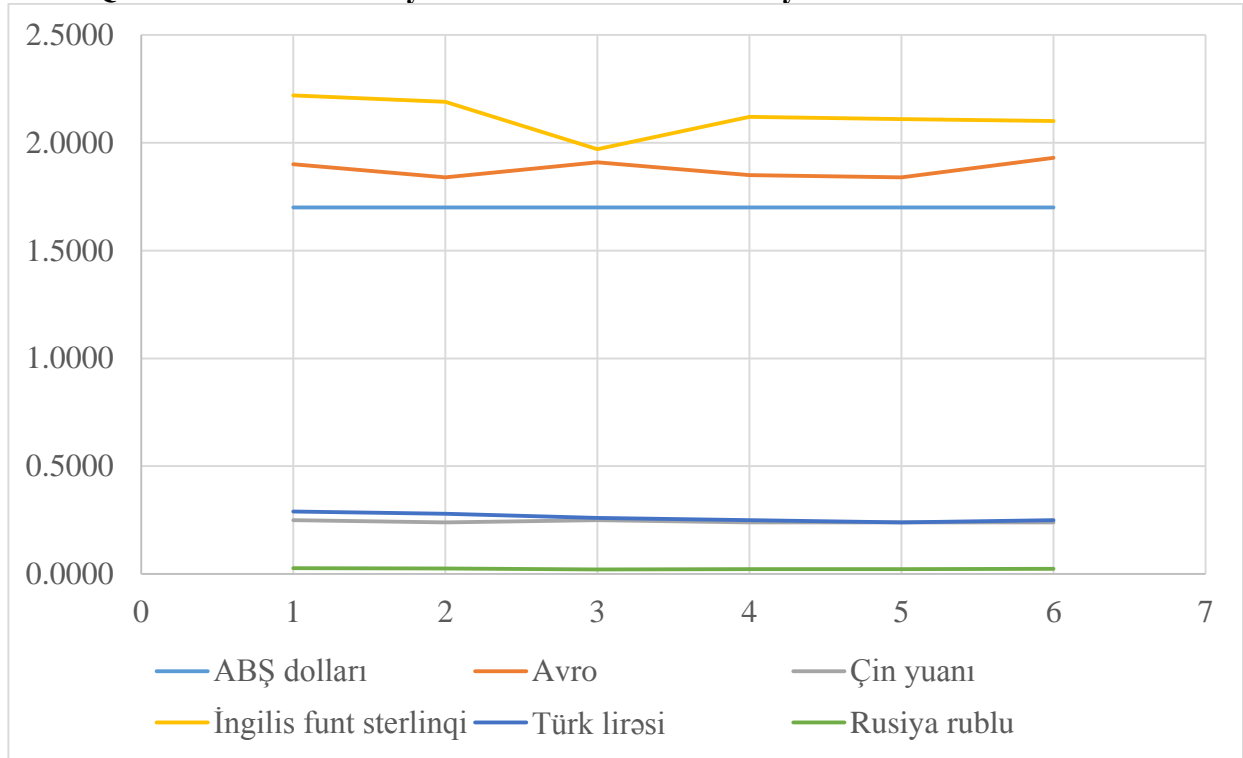
Mənbə: <https://www.stat.gov.az> - Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nağd əməliyyatlarla yanaşı, ölkədə 2020-ci ilin birinci rübündə nağdsız valyuta bazarında əməliyyatların həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 26,1 faiz artaraq 7,7 milyarda çatıb. ABŞ dollarında ekvivalentində idi. Nağdsız valyuta mübadiləsi əməliyyatlarının 87,7 faizi ABŞ dolları, 12,3 faizi həcmində isə digər valyutalar üzrə aparılmışdır. Azərbaycanda valyuta əməliyyatlarının 43,1 faizi Banklararası Valyuta Bazarında (BVB), 56,9 faiz hissəsi isə Bankdaxili Valyuta Bazarında (BDVB) həyata keçirilib.

Mərkəzi Bankın məlumatına görə, 2020-ci ilin ilk altı aylarında Dövlət Neft Fondunun da iştirakı ilə keçirilmiş 50 valyuta hərracında ümumi 4,0 milyard ABŞ dolları həcmində satış olub. Bunun 2,8 milyard dolları birinci rüb üzrə, 1,2 mlrd

dolları ikinci rübdə satılmışdır. Nəticədə Mərkəzi Bank manatın məzənnəsini ümumi olaraq sabit saxlaya bildi (Qrafik 4).

Qrafik 4: 2020-ci ilin I yarısında manatın xarici valyutalara nəzərən məzənnəsi

Mənbə: <https://www.cbar.az> - Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Hazırda Azərbaycanın korporativ, dövlət və əhəlinin xarici valyutada borcu həm məbləğ, həm də risk baxımından çox da yüksək deyil. Bununla belə, bank sektorunun əhəliyə və iqtisadiyyata borcunun dollarlaşma dərəcəsi yüksək (60%) olaraq qalır. Bu baxımdan devalvasiyanın 2015-ci il səviyyəsində olmasa belə müəyyən problemlər yarada bilər. Digər tərəfdən də idxaldan çox asılılıq mövcuddur. Hesablamalara görə, istehlak bazarımızın ən azı 60 %-i xarici mallardan ibarətdir. Belə olan halda devalvasiya çox ciddi olaraq inflyasiya riski yaradır. Bununla belə, devalvasiyanın investora, o cümlədən, bütövlükdə cəmiyyətə psixoloji təsiri, iqtisadiyyata qısamüddətli və uzunmüddətli itkilər böyük ola bilər. Xüsusilə, bu, bərpa olunmayan milli valyutaya (manat) xalqın inamının daha da itirilməsi ilə nəticələne bilər. Ona görə də dövlət məzənnə sabitliyini qorumaqda maraqlıdır.

2.2 Pandemiya şəraitində maliyyə sektorunun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlili

2020-ci ilin əvvəlindən ölkədə pandemiyanın yayılması bütövlükdə bank sektorunda müəyyən geriləmələrə səbəb olmuşdu. Pandemiya prosesində bütün dövlətlər və şirkətlər sabitliyin qorunmasına diqqət yetirib və bu istiqamətdə müxtəlif tədbirlər həyata keçirib. İlkin hesablamalara görə, 2020-ci ildə dünya iqtisadiyyatı 4,4% geriləmişdir. Azərbaycanda bu göstərici bir çox inkişaf etmiş ölkələrdən daha yaxşıdır. Belə ki, Almaniya -5%, Fransa -8,3%, Böyük Britaniya -9,9% ilə müqayisədə dünya üzrə orta göstəriciyə uyğun olaraq Azərbaycanda 4,3% təşkil edib (Jackson J.K., 2021).

Ölkənin bank sisteminin sabitliyini qorumaqla yanaşı, müsbət irəliləyişlər əldə edib. Belə ki, ilin əvvəlində bağlanan 4 bankın göstəricilərini nəzərə alsaq, iyun-dekabr aylarında bank aktivlərinin həcmi 2,5%, bank depozitlərin həcmi 4%, banklarda fiziki şəxslərin əmanətləri isə ümumi 6,5% artıb (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2022).

Kredit verilməsi il ərzində davam etmişdir, əsasən də sənaye üzrə 43,2%, kənd təsərrüfatı üzrə 4,2%, tikinti sahəsi üzrə 3,3%, ticarət və xidmətlər üzrə isə 4,6% kreditlərdə artım müşahidə edilib. Kreditlərin keyfiyyəti də yaxşılaşıb, belə ki, problemlili kreditlərin portfəldə xüsusi çəkisi 6,1%-ə çatıb . 2019-cu ilin sonunda bu rəqəm 8,3% təşkil edirdi.

2020-ci ildə sektorun məcmu kapitalı 2,5% artmışdır. İlin yekunlarına nəzər saldıqda ölkədə fəaliyyət göstərən bütün bankların ümumi mənfəəti 567,8 milyon manat olub.

Neftin qiymətinin kəskin düşməsi nəticəsində yaranan volatillik nəticəsində də 2020-ci ilin əvvəlində depozitlərin dollarlaşması artmışdır. Lakin sonra tendensiya dayandı və tam əksinə çevrildi. Nəticədə olaraq da 2019-cu ilin sonunda bu əmsal 50,8%-dən aşağı düşdü. Qeyd olaraq bildirim ki, 2019-cu ilin sonunda bu göstərici 52,2%, 2020-ci ilin martında 55,1% olub.

Başqa sözlə, ölkəmizdə pandemiya dövründə məhdudiyətlərə baxmayaraq, sektor aktiv olub və banklar yeni filialların açılması, o cümlədən, bankomatların quraşdırılması və yeni kadrların cəlb edilməsi prosesini davam etdiriblər. Qeyd edim ki, ölkədə 2020-ci ilin iyun-dekabr aylarında 16 yeni filial, habelə 163 yeni bankomat fəaliyyətə başlayıb. Bundan əlavə, 300-dən çox yeni işçi qəbul edilib ki, bu da məşğulluq prosesində banklar üçün həlledici dəstək olub.

Pandemiya zamanı ən uğurlu nəticələr ödəniş sistemlərində və rəqəmsal bankçılıqda qeydə alınıb. Belə ki, ödəniş kartları ilə aparılan nağdsız ödənişlərin sayı 2020-ci ildə təqribən 118 milyona çatdığı halda, onun ümumi saydakı payı illik 10,1 faiz artaraq, ümumi 58,3 faizə yüksəlib. Belə ki, ilk dəfə ödəniş kartları ilə aparılan bu nağdsız əməliyyatların sayı nağdlaşdırma əməliyyatları üstələmişdir. Bundan əlavə, nağdsız əməliyyatların ümumi məbləğdə xüsusi çəkisi 2019-cu illə müqayisədə baxdıqda 1,5 faiz artaraq ümumi hesabat dövründə 22,1 faizə çatıb.

Ancaq bu nəticələr öz-özünə formalaşmış nəticələr deyildir. Burada üç istiqamətdə atılmış addımların dəstəyini vurğulamaq vacibdir:

- 1) sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən və ümumilikdə iqtisadi-sosial sahədə həyata keçirilən tədbirlər;
- 2) regulatorun tənzimləyici qaydalarda tənzimləyici tərəfindən müvafiq yumşalmalar;
- 3) biznes subyektlərində olan borclarla bağlı güzəştlər, ticarət borc güzəştləri, habelə beynəlxalq təcrübəni və yerli bazarda vəziyyəti araşdırmaq üçün banklar tərəfindən atılan müvafiq addımlar.

Ölkə səviyyəsində görülən hər bir tədbirlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2020-ci tarixində imzaladığı “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin

azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Sərəncamı nəticəsində müəyyən olunaraq həyata keçirildi.

2020-2021-ci illər Azərbaycanın iqtisadiyyatının digər sahələrində olduğu kimi bank sektoru üzrə də ağır sınaqlarla dolu keçdi. Bir tərəfdən koronavirus pandemiyasının ilboyu ölkədə davam etməsi nəticəsində məhdudlaşdırıcı tədbirlərinin iqtisadi aktivliyini minimuma endirməsi, digər tərəfdə isə 44 gün davam etmiş Vətən müharibəsi fonunda baş verən fəvqəladə vəziyyətin elan olunması bank sektoruna təsirsiz ötüşməşdir. Nəticədə bankların ölkə iqtisadiyyatına töhfəsi daha da məhdudlaşmış, gəlirlərinin azalması səbəbindən də əhalinin bir çox bank resurlarına çıxışı çətinləşmişdir (Мамедов З.Ф., Велиев Э.Н., Вейсов Е.Н., 2021).

2020-ci ildə maliyyə sektorunda ən yadda qalan hadisə kimi ilin əvvəlində fəaliyyəti olan dörd bankın bağlanması olmuşdu. 27 aprel 2020-ci il tarixli qərarla Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti “AGBank” ASC, “Atabank” ASC, “Amrah Bank” ASC və “NBCBank” ASC-nin idarə edilməsi ilə bağlı bütün səlahiyyətlər, o cümlədən də bankın ümumi yığıncağındakı səlahiyyətləri Mərkəzi Banka verilmişdir. İlk 2020-ci il 28 aprel tarixli qərarla Amrah Bank ASC və Atabank ASC, daha sonra isə 2020-ci il 12 may tarixli qərarla NBCBank ASC və AGBank ASC müəssisələrinin lisenziyaları ləvğ olunmuşdur.

Ləğvetmə nəticəsi olaraq ölkədə fəaliyyət göstərən bankların sayı 26-ya enib. Bu dörd bankın bağlanması prosesi pandemiya dövründə təsadüf etməsinə baxmayaraq, problemin kökündə 2015-ci ildə ölkədə yaşanan kəskin devalvasiya dayanır. Bu devalvasiya nəticəsində həmin banklar zərər çəkdi və təxminən üçdə biri bazarı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Bəzi bankların devalvasiyadan sonra beş il böhrandan qurtulmaq cəhdləri baş tutmadı. Mərkəzi Bankın açıqlamalarına əsasən, bu dörd bankın məcmu kapitalları həm Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi minimum norma olan 50 milyon manatdan aşağı düşüb, həm də mənfi sahədə də azalıb. Həmin bu bankların qanunvericiliyə əsasən fəaliyyət göstərməsi üçün ən azı olmaqla 677 milyon manat lazımdır. Devalvasiyadan sonrakı dövrdə problem həll

olunmamış qaldı. Bu da 2016-2019-cu illərdə tənzimləyici kimi fəaliyyət göstərən Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının vaxtında müdaxilə etməməsinin nəticəsi olub.

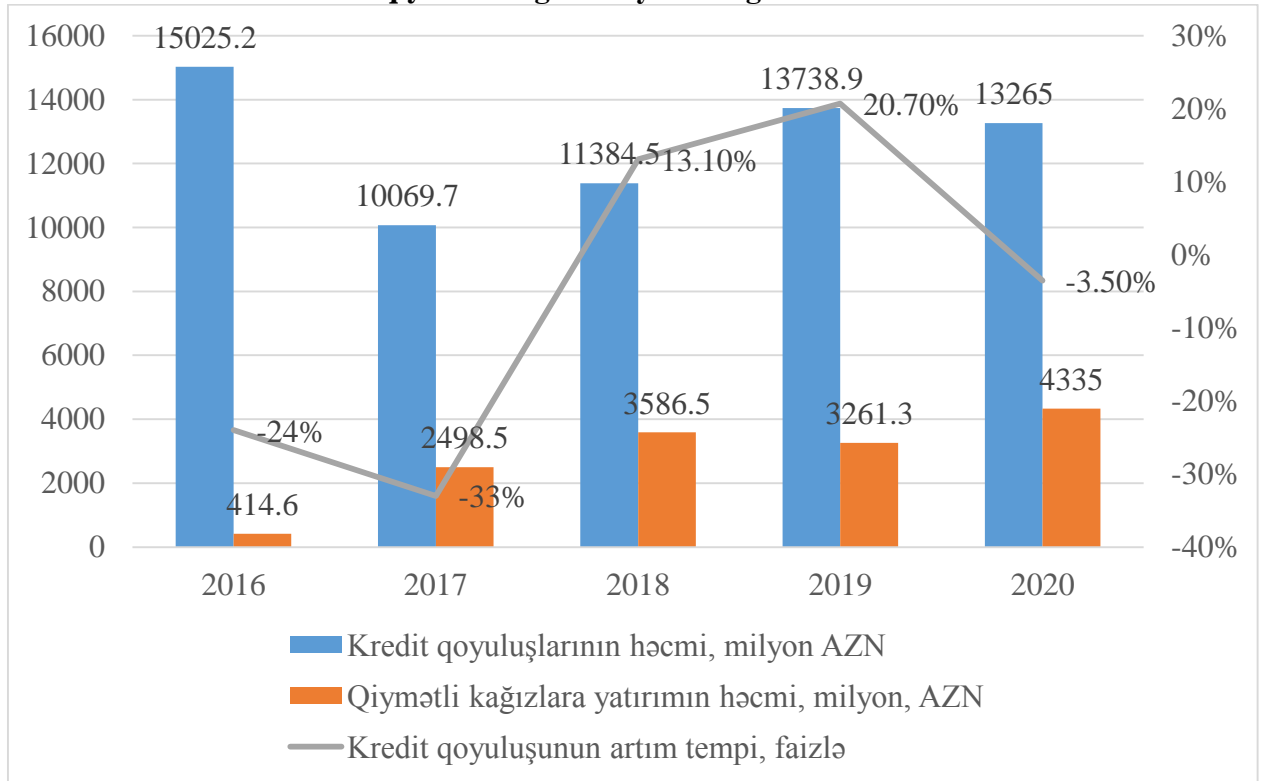
2019-cu ilin noyabrında bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsi səlahiyyəti təkrarən Mərkəzə Banka qaytarıldıqdan sonra ölkədə yeni tənzimləyici bank sektorunun daha da sağlamlaşdırılmasını hədəflədi. Azərbaycanda bankların bağlanması qərarının biraz gec verilməsi isə növbədənənar keçirilən parlament seçkilərində təyin olunma nəticəsində imzalanmış “Əmanətlərin tam sığortalanması haqqında” Qanunda müddətin uzadılmasının qeyri-mümkün olması ilə bağlı olmuşdur. Çünki həmin Qanunun müddətinin uzadılmaması nəticəsində əmanətçilərin əksəriyyətini bu kompensasiyadan kənar qoyurdu. Qanunun qüvvədə olma müddəti yeni parlament formalaşdıqdan sonra mart ayında 9 ay uzadıldı. Nəticədə aprel ayında 4 bankın bağlanması başlandı. Bu baxımdan baxdıqda, 4 bankın bağlanması qərarını koronavirus pandemiyasının təsirləri ilə əlaqələndirməyimiz çətindir.

Lakin koronavirus pandemiyasının bank sektoruna təsirlərini qəbul etməmək də mümkünsüzdür. Bunun səbəbi, bankların hesabatları və rəsmi statistik məlumatlar devalvasiyanın fəsadlarından yeni qurtulmuş bank sektorunun yeni-yeni çətinliklərlə üzləşməsini daha dəqiq bizlərə göstərir. Xüsusilə 2018-2019-cü illərdə ölkənin bank sektorunda müşahidə olunan müsbət tendensiyanın nəticəsində 2020-ci ildə təkrar mənfiyə keçməsi nəticəsində bu hipotez daha da gücləndirdi.

2015-ci ildə devalvasiyadan yenidən çıxmış bankların hər biri 2018-ci ildən kreditləşmə fəaliyyətlərini artırır və həmçinin, 2018-2019-cu illər ərzində də ümumi kreditləri 36,4% artırmasına səbəb olublar. Növbəti il isə kredit üzrə böhran yenidən özünü göstərməyə başlamışdı. Bu zaman Mərkəzi Bankın məlumatına görə, 2020-ci ildə ölkədə bankların xalis kreditləri 3,5% azalıb, yəni 13,7 milyard AZN-dən 13,3 milyard AZN-ə düşübdür. Amma qiymətli kağızlara olan investisiyalarda müsbət artım tendensiyasını qorumuşdur. Maliyyə sektorunda 2016-2020-ci illər aralığında

banklar üzrə xalis kredit qoyuluşu ilə qiymətli kağızlara yatırım göstəricisi Qrafik 5-də göstərilmişdir:

Qrafik 5: Maliyyə sektorunda 2016-2020-ci illərdə banklar üzrə xalis kredit qoyuluşu ilə qiymətli kağızlara yatırım göstəricisi

Mənbə: <https://www.cbar.az> - Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ciddi karantin tədbirləri çərçivəsində dövlət dəstəyi mexanizmi ilə kreditlərin kəskin azalmasının qarşısı alınıb. Nazirlər Kabinetinin Koronavirus pandemiyasının ölkə iqtisadiyyatı üzrə mənfi təsirlərinin azaldılması məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinin kreditləşdirilməsinə dövlət dəstəyinin göstərilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında 9 iyul 2020-ci il tarixli 249 nömrəli Qərarı ilə kreditlər hesabına dəstəklənibdir. Bu Qaydalar sahibkarların hər birinin banklardan alacaqları kreditlər üzrə dövlət zəmanətini və bu kreditlər üzrə hesablanan faizlərin bir hissəsinə subsidiyalar verir. Dövlət dəstəyi proqramı üzrə 2020-ci ildə pandemiya ilə əlaqədar banklar 1,2 milyard manatlıq kreditləri restrukturizasiya edib.

Kredit qoyuluşları 2020-ci ilə baxdığımız zaman artım tempinin qeyri-sabit olduğunu görə bilərik. Kredit qoyuluşu ilin birinci rübündə, yəni karantin tətbiq

olunana qədərki dövrdə 2,6 faiz artdığı halda, sərt karantin tədbirləri dövrünü üzrə ikinci rübdə 7 faizə enibdir. Yenə yay aylarında müşahidə olunan 2,3 faiz nisbi artım, son rübdə yerini 1,1 faizlə azalmağa qoyub.

Kreditlərə ən böyük dəstək dövlət banklarından gəlir. Belə ki, dövlət banklarının kreditlərinin 8,4% artması ilə öz fonunda özəl banklarda investisiyalar 7,8% azalıbdır. Nəticə olaraq, dövlət banklarının ümumi kreditlərdəki payı 16,7 faizdən 19,1 faizə qalxıb. Dövlət banklarında artım yalnız 9,9 faizlə Azərbaycan Beynəlxalq Bankının hesabına aiddir. Digər dövlət bankı da 10,2 faiz azalma ilə Azər Türk Bank olmuşdur. Konkret bankların təhlili göstərir ki, pandemiyanın maliyyə sektorunda kredit fəaliyyətinə təsiri fərqlidir. Ölkə iqtisadiyyatına 2020-ci ildə kredit qoyuluşunu azalmasına səbəb olan əsas banklar Accessbank (17,7%), Yapı Kredi Bank (20,2%), Xalqbank (19,4%), Bank VTB (47,1%) və AFB Bank (azalma 61,3%) olub. Lakin Rabitəbank (12,3%), Günay Bank (20,1%), Paşa Bank (16,5%) və Kapital Bank (19,5%) ölkə kredit portfelini əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına müvəffəq olmuşlar. Bütövlükdə ölkədəki bankların yarısı kreditləri artırıb, yarısı isə azalıbdır.

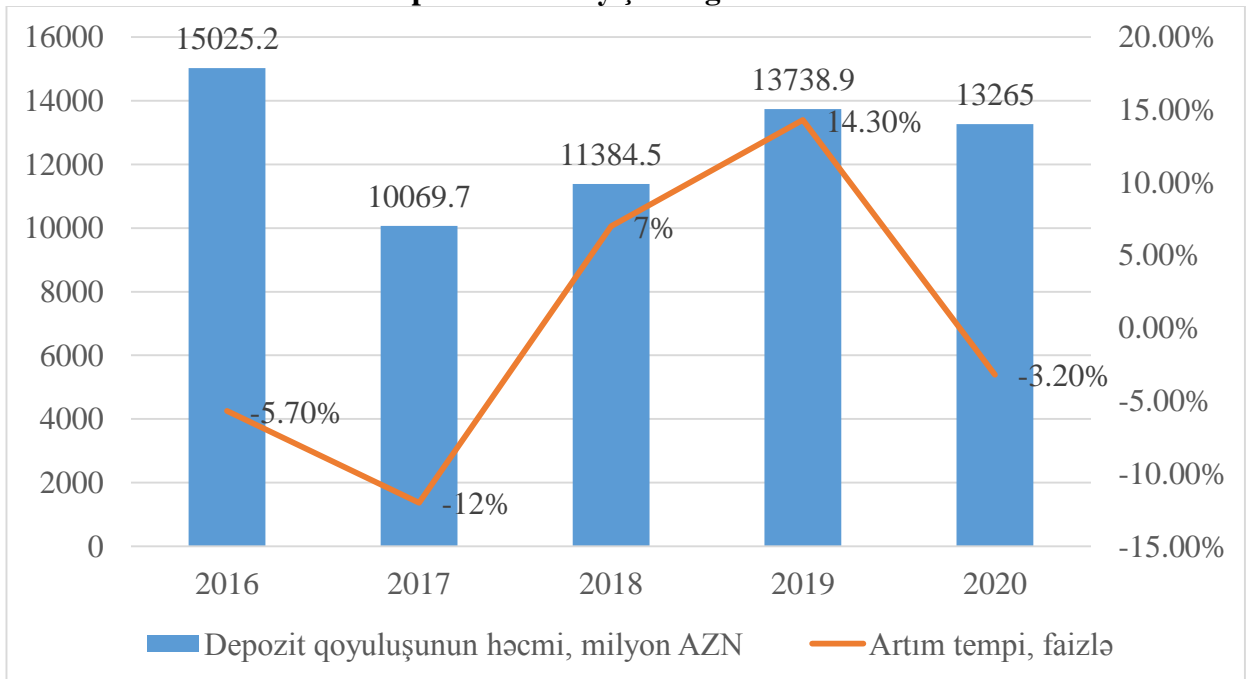
Devalvasiya riskinin yüksəlməsi kredit qoyuluşlarında dollarlaşmağa səbəb olmayıb. Bundan başqa, il ərzində yerli valyutamızda olan kreditlərdə xüsusi çəki 65,4 faizdən 70,2 faizə yüksəlib. Dollarlaşmanın azalmasını yaradan pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatı üçün mənfi təsirlərinin azaldılması məqsədilə sahibkarlıq subyektləri üzrə kreditlərin verilməsinə dövlət dəstəyinin göstərilməsi üzrə silsilə tədbirlər aparılmışdır. Bu qaydalar yalnız sahibkarların banklardan milli valyuta üzrə alacaqları kreditlərə şamil olunurdu. Bu kontekstdə banklar dövlət zəmanəti və faiz subsidiyaları almaq üçün manat kreditlərinin verilməsini davam etdiriblər.

Son 5 il üzrə siyasətini davam etdirilən bank əmanətlərini kredit vermədən qiymətli kağızlara yatırmağa üstünlük veribdir. Son illər banklar üzrə qiymətli kağızlara investisiyanın cəlbediciliyi xeyli artıb, onların aktivləri təxminən 10-13%

hissəsi bu istiqamətə yönəlib. 2016-2020-ci illər ərzində bankların hər birinin qiymətli kağızlara investisiyaları 10 dəfədən də çox artıb. 2019-cu ildə isə bu sahəyə investisiyalar 9,1% azalsamasına baxmayaraq, 2020-ci il üzrə 32,9% artdığını Qrafik 6-da görə bilərik. Bu onun göstəricisidir ki, banklar əhalinin və müəssisələrin vəsaitlərini qorumaq üçün passiv maliyyələşdirməni aktiv maliyyələşdirməyə nəzərən üstünlük verirlər və onlar öz vəsaitlərini əsasən Mərkəzi Bankın və Maliyyə Nazirliyinin qiymətli kağızları üzrə yatırırlar.

2020-ci ildə mart ayı üzrə dünya bazarlarında neftin qiymətinin kəskin formada ucuzlaşması fonunda Azərbaycan manatının devalvasiya ehtimalının artması bəzi şəxsləri banklardan vəsaiti çıxarmağa, bəzilərini isə dollara konvertasiya etməyə sövq etmişdir. Aprel ayında dörd bankın bağlanması qərarı isə depozit bazarını ikinci dəfə silkələmişdi. Bütün bu silkələnmə fonunda 2019-cu il depozitlərin azalması cəmi 3,2%-ni təşkil edirdi. Maliyyə sektorunda 2016-2020-ci illər ərzində bank sistemində depozit portfelinin dəyişməsi Qrafik 6-da öz əksini tapmışdır:

Qrafik 6: Maliyyə sektorunda 2016-2020-ci illər ərzində bank sistemində depozit portfelinin dəyişməsi göstəricisi

Mənbə: <https://www.cbar.az> - Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Əslində depozit bazarı üçün uğurlu başlayıb, yanvar və fevral ayları üzrə depozit vəsaitində 474,7 milyon manat artmışdı. Lakin mart ayından etibarən ölkədə yaşanan devalvasiya nəticəsində ajiotajı depozitlərinin banklardan çıxarılmasına səbəb olubdur. Bu xəbərin fonunda martda bankların depozit portfeli 981,7 milyon manat olmuş, apreldə isə 619,3 milyon manat azalmışdır. May ayı üzrə 26,7 milyon manat və iyunda 810 milyon manatla azalma qeydə alınmışdır. Dünya bazarları üzrə neft qiymətinin artması məzənnə üzrə sabitliyə inamı artırır və depozit bazarı üzrə nisbi durğunluq yaranıb. İyul-avqust ayları üzrə depozit bazarında 161,5 milyon manat dəyərində artım müşahidə olunub. Qeyd edilən aylardakı artımı bağlanan banklardan alınan kompensasiyaların banklara yönəldilməsi ilə əlaqələndirmək mümkündür. Lakin Qarabağ müharibəsinə təsadüf edən sentyabr-noyabr ayları aralığında depozitlər üzrə yenidən banklara yönəlmə artmışdı. Bu dövrdə banklar insanlar tərəfindən çıxarılmış depozitlərin həcmi təxminən 300 milyon manat olmuşdur. Diqqət çəkilən məqamlardan biri də 2020-ci ilin dekabr ayında depozitlər 6,1% , yəni 1,4 milyard manat artmışdır.

Depozitlər üzrə struktura nəzər salsaq görərik ki, maliyyə sektorunda investisiyaların həcmi 10,6 faiz, əhalinin əmanətləri üzrə 5,5 faiz, hüquqi şəxslərdəki əmanətlər üzrə isə 1,1 faiz azalma müşahidə olunubdur. Manatın devalvasiya ehtimalı olması və ölkədəki dollar satışlarına qoyulan məhdudiyyətlər əmanətlərin valyuta strukturuna mənfi təsir göstərə bilməmişdir. Valyuta bazarı üzrə qısamüddətli gərginliyə baxmayaraq, 2020-ci ildə milli valyutanın ümumi depozitlərdə xüsusi çəkisi 39 faizdən 43,6 faizə yüksəlibdir. Bu artımla əhalinin və hüquqi şəxslərin vəsaitləri hesabına yaranmışdır. Bu dövrdə maliyyə sektorunda depozitlərin dollarlaşma səviyyəsi 66 faizdən 68 faizə qədər yüksəlibdir (Sadıqlı F., 2020). Əmanətlərin tam olaraq sığortalanması, habelə xarici valyutada olan depozitlər üzrə aşağı illik faiz dərəcələri milli valyutada olan əmanətlər üçün cəlbedici olaraq qalır. Qeyd edilən məsələdə əsas rolu isə devalvasiya ehtimallarının aşağı olması oynamaqdadır.

Banklar hələ də depozit resurslarından asılıdır. Bankların məcmu öhdəliklərində depozit resurslarının xüsusi çəkisi 2020-ci ildə 80,1 faizdən azalaraq 79,3 faiz olmuşdur. Bununla belə, son 5 ildə yüksəliş tendensiyası nümayiş etdirib. Maliyyə sektorunda bank sahəsi üzrə pandemiyanın diqqətəlayiq xüsusiyyətlərindən biri təmərküzləşmənin artması olmuşdur. Bank aktivlərində, habelə kredit qoyuluşunda və depozitlərin cəlbində təmərküzləşmə artıbdir.

Maliyyə sektorunun mövcüd vəziyyətlərinə nəzər yetirdikdə, 2020-ci il üzrə bankların cəmi aktivləri 2% azaldığını görə bilərik, habelə onların təmərküzləşməsi artmışdır. Ölkənin ən böyük beş bankının bazar payı ümumi 67,2 faizdən artaraq 72 faizə bərabər olmuşdur. Bu, son illər üzrə ən yüksək göstərici olmuşdur. Aktivlərini əhəmiyyətli dərəcədə artıran 26,2%-lə Kapital Bank və 15,6%-lə Paşa Bank təmərküzləşmənin artmasında əsas rol oynayıbdir. Maliyyə sektoruna baxdıqda, banklar üzrə bazar payına əsasən ölkənin ən böyük beş bankından biridir. Bundan əlavə, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Xalq Bank və Bank Respublika bu beşliyə daxil olan digər üç bank üzrə aktivlərinin azalması konsentrasianın artmasına mane olmayıbdir.

Depozitlərdə təmərküzləşmə 67,8%-dən 71,8%-ə yüksəlmişdir. Ümumi əmanətlərin azalmasına baxmayaraq, iri banklarda əmanətlərin artması təmərküzləşməni gücləndirib. Nümunə olaraq, depozit qoyuluşu 2020-ci ilin dekabr ayında qeydə alınan 6,1%, yəni 1369,8 milyon manat artımın sadəcə 84,6%-i 4 iri bankın (Xalq Bank, Kapital Bank, Paşabank, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı) payına düşmüşdür.

Detallara nəzər saldıqda görərik ki, 2020-ci il bank sektorunda çoxlu müsbət tendensiyalar müşahidə olunub: banklarda kapital 2,5% artmış, filial şəbəkələrinin sayı 439-dan 455-ə yüksəlmiş, banklarda işçilərin sayı 18391 nəfərdən 18708 nəfərə artıb və s. Təbii ki, bu tendensiyaların bankların fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu görmək çox xoşdur. Ancaq təhlillər göstərir ki, bəzən bu tendensiyalar dövlət dəstəyi ilə bağlıdır. Məsələn, 2021-ci ildə bankların xalis mənfəəti 2020-ci illə müqayisədə

5,8% artım göstərmişdir. Lakin bu dövrdə cəmi 7 bank xalis mənfəətini artırıb, bir bank isə yalnız zərəri azalda bilmişdir.

Pandemiya şəraitinin yaşandığı dövr ərzində 18 bankın xalis mənfəəti azalıb. Xalis mənfəətin artması aktivlər üzrə mümkün itkilərin ödənilməsi üçün yaradılmış xüsusi ehtiyatların məbləğinin əhəmiyyətli dərəcədə, yəni 60% azalması ilə əlaqədar olmuşdur. Bunun səbəbi, 2019-cu illə müqayisədə ölkə banklarının ümumi əməliyyat mənfəəti 5,3% azalmışdır. Xüsusi ehtiyatların azaldılması dövlət dəstəyi planı nəticəsində bank kreditlərinin restrukturizasiyası və bank aktivlərinin təsnifləşdirilməsi tələblərinin yumşaldılması ilə bağlıdır.

Bu yarımbaşlıqda koronavirus pandemiyasının bank sektoruna olan təsirini qiymətləndirmək üçün 2020-2021-ci ilin göstəriciləri nəzərdən keçirilmişdir. Bu qiymətləndirmə əsasən pandemiyanın ilkin təsirlərini əhatə etməkdədir. 2022-ci ilin üç ayı geridə qaldı. Koronavirus pandemiyasının həm insanlara, həm də ölkə iqtisadiyyatına ziyan vurmaqda davam edir. Bu vəziyyətin səhiyyə xidmətlərini nə vaxt tamamilə məğlub edəcəyi hələ məlum deyil. Bu o deməkdir ki, bank sektoru bir müddət koronavirus pandemiyasının nəticələri ilə üzləşməli olacaqdır. Karantin məhdudiyyətlərinin yumşaldılması ilə əlaqədar iqtisadi aktivliyin artmasında bank sektorunu da canlandırır. Bank kreditlərində və depozit cəlb ediciliyində cüzi artım meyilləri var. Pandemiya ilə yanaşı, banklarımız gələcəkdə texnoloji çətinliklərlə üzləşəcək. Rəqəmsal valyutaların tətbiqinin reallaşması bank sektorunu neft faktoru və pandemiya ilə daha ciddi problemlərə məruz qoya bilər.

2.3 Pandemiya şəraitində maliyyə sektorunun dövlət tənzimlənməsi məsələləri

Hökumət antiböhran proqramını hazırlayarkən bir sıra məsələləri nəzərə alıb. İlk növbədə, ölkə iqtisadiyyatı pandemiya sonrası dövrdə sağlam və rəqabətqabiliyyətli olmalıdır. Bundan başqa, fəaliyyətini şəffaf formada quran, vergilərini vaxtı vaxtında ödəyən, əmək müqaviləsi ilə işçi götürən müəssisələr hər zaman dövlət dəstəyinə arxalana bilərlər. Üçüncüsü isə, çətin anlarda ölkəni

dəstəkləyən, onun çətinliklərinə cavab verən, yüksək sosial məsuliyyət şüuruna malik, işini saxlayan sahibkarlardan ibarət iqtisadiyyat yaratmağa çalışacaq.

Dövlət dəstəyi üçün 10 proqram hazırlanıb. Bu proqramlar 4 əsas sektoru və 20 fəaliyyət sahəsini əhatə etməkdədir. Bu fəaliyyət sahələri əsnifləşdirilib və ölkədə ən çox təsirə məruz qalan ərazilər, əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsirlənən sahələr, ən az təsirlənən və təsirlənməmiş sahələr müəyyən olunub. Dövlət dəstəyi proqramından ilk növbədə şəffaf işləyən sahibkarlar yararlanacaq. Tədbirlər hökumətin karantin rejiminə dair çağırışları və iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılması ilə bağlı qərarlarına uyğun olaraq iş yerlərini ixtisar etməyən və maaşlarını ödəyən sahibkarlara və müəssisələrə şamil ediləcəkdir. Fəaliyyətini şəffaf şəkildə quran, işçiləri ilə əmək müqaviləsi bağlayan, fəaliyyətini şəffaf edən sahibkarlar dövlət dəstəyi proqramlarından daha çox faydalana biləcəklər.

Dövlət proqramlarının vacib tərkib hissələrindən biri bank sektoru ilə bağlıdır. Həmin sahədə iki əsas 1,5 milyard manat həcmində maliyyə yükü olan sabitləşdirmə proqramı qəbul olunub (<https://www.fhn.gov.az/newspaper/?az/news/view/8741/1>, 2020). Bank sektorunun sağlamlaşdırılması və bütövlükdə real iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi istiqamətində addımlar atıldı və hökumətlə bu məsələ ilə bağlı bir neçə dəfə danışıqlar aparıldı. Hökumət vaxtı keçmiş kreditlərlə bağlı da humanist mövqe nümayiş etdirib. Bütün bunlar vətəndaşların rifahının pisləşməməsi üçün atılan bir neçə addımlardır. İndi pandemiya nəticəsində gəlirlərini itirən, istehlak kreditlərinə üz tutan və əlavə borclanma şəraiti yaradan müəyyən qrup insanlar var. Bütün bunlar bank sektorunun indiki şəraitində qəbul edilməzdir. Əlavə borc yükünün yığılması ilə gələcəkdə sadəcə mənfi nəticələrə - ödəniş qabiliyyətsizliyi probleminə səbəb ola bilər.

Pandemiya ərzində maliyyə sektorunda dövlət tənzipləməsi dedikdə ARMB-nin 23.04.2020-ci il tarixində olan koronavirus pandemiyası şəraitində ölkədəki əhəlinin və bizneslərin dəstəklənməsi istiqamətində olan əlavə tədbirlər barədə qəbul olunan 16 sayılı qərarı və “Koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə əlaqədar kredit

təşkilatlarının müvəqqəti tənzimləmə Qaydası”nı xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Daha əvvəl də qeyd etdiyim kimi, həmin qərarlar pandemiya təsirlənmiş bütün sahibkarları və ölkədəki fiziki şəxsləri dəstəkləməklə yanaşı, o cümlədən də, prudensial yumşaltmalar hesabına kommersiya banklarının da maliyyə dayanıqlığının formalaşmasına təmin edib.

Regionda COVID-19-un ilk günlərindən banklar beynəlxalq təcrübədə atılan bir çox addımları araşdırmağa və mümkün həll yollarını axtarmağa başlayıb. Bu dövrdə bir çox bank borcun restrukturizasiyası ilə bağlı danışıqlar aparmaq üçün pandemiya təsirlənən müştərilərlə görüşlər aparılmaqdadır (İbrahimov E.Y.,2021). Bu proses banklar üçün baha başa gəlir, çünki restrukturizasiya zamanı kredit keyfiyyəti pisləşir və ehtiyatlar yaradılmasına ehtiyac duyulur. Bu pandemiya dövrünün tələbi ilə bu addımlar atılıb. Eyni zamanda, həmin prosesin uzaqdan həyata keçirilməsi üçün mümkün tədbirlər görülüb (Məmmədli E.,2020). Yalnız bank filiallarında həyata keçirilə bilən əməliyyatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bankdaxili prosedurlar da işlənib hazırlanmış və tətbiq edilmişdir.

Banklar üçün maliyyələşmədə əsas mənbə depozitlər sayılır. Hazırda manatla olan depozitlərin orta faiz dərəcəsi 8,6 %-ə, manatla olan kreditlər üzrə isə bu göstərici 13,7 %-ə bərabərdir. Başqa sözlə desək, depozit faizləri bankın kredit faizlərinin 5-də 3-nü təşkil etməkdədir və bu da olduqca əhəmiyyətli bir hissəni təşkil edir. Bu zaman kredit faizlərindəki dəyişiklik banklarda böyük həcmdə depozit faizlərindən asılı olduğunu göstərir. Ümumilikdə, son 3 il ərzində depozit faizləri 2 faiz bəndindən də çox aşağı düşmüşdür. Qeyd olunan tendensiyanın davam etməsi istiqamətində gözləntilər var, belə ki, bunların baş verəcəyi zaman bu, özünü kredit faizlərində əks etdirəcək.

Mərkəzi Bank 2020-ci ilin ilk altı ayları ərzində burada faiz dəhlizinin parametrlərini beş dəfə müzakirə etmişdir. Həmin dövrdə uçot dərəcəsi dəyişdirilmişdir. Bir neçə dəfəyə dəyişdirilən bu parametrlər ilin əvvəlində 7.5 faizdən iyulun sonunda 6.75 faizə endirilmişdir. Dəhlizinin aşağı həddi 2020-ci ilin

ikinci yarısında 6.25 faiz, yuxarı həddi isə 7.25 faiz səviyyəsində müəyyən olunmuşdur.

2020-ci ilin mart ayı üzrə koronavirus pandemiyasının ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsirlərinin artdığı zamanda makroiqtisadi sabitliyə yaranmış bir neçə təhdidlərin qarşısının alınması, o cümlədən, valyuta bazarında tarazlığın dəstəklənməsində Mərkəzi Bank sterilizasiya alətlərinin banklar üzrə müddətinə dair bəzi adekvat qərarlar qəbul etmişdir. Dövlət tənzimləməsi zamanı sterilizasiya portfelinə daxil edilən alətlərin müddətləri azaldılmışdır (Mahmudova G., 2020). Belə ki, 28 günlük depozit hərraclarının əvəzinə sadəcə 14 günlük depozit hərraclarına keçirilmişdir. Eyni zamanda da 84, 168 və 252 günlük olan not hərraclarının əvəzinə isə sadəcə 28 günlük olan notların yerləşdirilməsinə aid qərar qəbul edilmişdir.

2020-ci ilin birinci rübündə Mərkəzi Bank kommersiya banklarının əlində olan milli valyuta üzrə sərbəst vəsaitlərin cəlb edilməsində depozit hərraclarını aktiv formada davam etdirib. Həmin ilin I rübü üzrə 24, II rübü üzrə isə 12 belə hərrac keçirilmişdir. İlin ikinci rübündə keçirilən bu 12 hərracda ümumilikdə vəsaiti 5.0 mlrd. manat olan məbləğ cəlb olunub. Bu vəsaitlər, kiçik istisnalar olmaqla, əsasən 14 gün müddətində 6.76 faizlə cəlb olunub.

Mərkəzi Bank pandemiya şəraitinin olduğu dövr, 2020-ci ilin birinci rübündə 7 gün uzunmüddətli not hərracı keçirmişdir. Burada bunların ikisində 84 günlük, üçüncüdə 168 günlük, ikisində də 252 günlük notlar yerləşdirilmişdir. Aprel-iyun aylarında 12 not hərracı keçirilmişdir ki, bunların da hər 28 günlük olmuşdur.

2020-ci ilin I yarısında banklarda məcburi ehtiyat normaları dəyişməz olaraq saxlanılmışdır. Sonuncu dəfə 2016-cı il martın 3-də məcburi ehtiyat normalarının təyin olunub

Mərkəzi Bank 2020-ci il ərzində manata olan təzyiqlərin artırılması zamanı kommersiya banklarındakı əmanətlərin xarici valyutalara dəyişilməsinin qarşısını ala bilmişdir.

Lakin depozit strukturunda manatla olan depozitlərdə tələb olunan depozitlərin xüsusi çəkisi həmişə yüksək olduğu halda (65-70 faiz arasında), xarici valyutada depozitlərdə müddətli depozitlərin payı bir-birinə çox yaxındır. Məsələn, yanvar ayında və ya müddətli depozitlərin payı digərindən bir qədər yüksək olmuşdur (ümumi xarici valyutada əmanətlərin 60%-i iyun ayında müddətli depozitlər olmuşdur). Bu ona görə ola bilər ki, 2015-ci il hadisələrindən sonra əhalinin manata inamı hələ tam bərpa olunmayıb.

Beləliklə, Mərkəzi Bankın 2020-ci ilin birinci yarısında həyata keçirdiyi pul və məzənnə siyasətinin təhlili əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, bu siyasət hesabat dövründə dünya neft qiymətlərinin kəskin ucuzlaşması fonunda manata təzyiqi azaltmaq və manatın sabitliyini qorumaq məqsədi daşıyır.

III FƏSİL. MALİYYƏ SEKTORUNUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR

3.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində maliyyə sektorunun fəaliyyətində yaranan problemlər

Çinin Uhan şəhərində ortaya çıxan və daha sonra bütün dünyaya yayılan və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən pandemiya olaraq təyin olunan Covid-19 ölkəmizdə bir çox sektora mənfi təsir göstərüb. Pandemiya iqtisadi, sosial və mədəni sahələrə təsir edərək yayılıb. Qısa müddətdə ölkəmizi və bütün dünyanı əhatə edən, sağlamlıqla bağlı ciddi risklər yaradan pandemiya bank sektorunu da təsirsiz hala salıb. Maliyyə sisteminin sağlam işləməsində mühüm qurumlardan biri olan Azərbaycan bank sektoru bu pandemiyanın mənfi təsirlərindən qorunmaq və bank funksiyalarını təhlükəsiz şəkildə yerinə yetirmək üçün ən qısa zamanda lazımı tədbirləri görüb. Bundan əlavə, bu çətin dövrdə Azərbaycan bank sistemi, vaxt itirmədən daha güclü və davamlı bir quruluşa sahib olacaq texniki infrastrukturunu sürətlə yaratdı (Məmmədli R., 2020). Bu fəsildə maliyyə mexanizmlərinin məhsuldar sahələrə yönəldilməsi baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycan bank sektorunun üzləşdiyi riskli vəziyyətlər araşdırılmış, bank fəaliyyətlərində görülən tədbirlər, dəstək paketləri və xidmət maddələrinin dəyişdirilməsinə yer verilmişdir.

Pandemiya ilə mübarizə və onun iqtisadiyyata mənfi təsirlərini azaltmaq üçün ölkələr sürətlə fiskal siyasətə müraciət etmiş və bir sıra fiskal ehtiyat paketləri tətbiq etmişlər (Suleymanov E., Rahmanov F., & Ibrahimova K., 2021). Pandemiya ilə mübarizə prosesində kreditlərin və borcların restrukturizasiyası, bazara likvidlik dəstəyinin göstərilməsi, aşağı faizli kredit opsiyaları və siyasət faiz dərəcələrində dəyişikliklər kimi pul siyasətləri də daxil olmaqla bəzi pul siyasətləri sürətlə qüvvəyə minmişdir (Neymətli A., 2019). Bundan əlavə, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Mərkəzi Bankı və Dünya Bankı kimi maliyyə qurumları sürətlə kredit dəstəyi paketləri təqdim edirlər. Texnoloji inkişaf və qloballaşma prosesi dünya iqtisadiyyatlarını daha da asılı vəziyyətə salmışdır.

Koronavirus pandemiyası şəraitində likvidlik və kapitala qoyulan məhdudiyyətləri yumşaltmaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlərdən görülmüşdür. Tənzimləyicilər tərəfindən tətbiq edilən dəstək tədbirləri, şübhəsiz ki, banklara bu rolu yerinə yetirməyə kömək etsə də, bu pandemiyanın uzunluğu və şiddəti qeyri-müəyyən olaraq qaldığından, onlar hələ də kapital və likvidlik mövqeyində bəzi təcili təzyiqlərlə üzləşirlər. Bunlara aşağıdakı amillər daxildir:

- *Müştərilər tərəfindən kredit imkanlarının azaldılması*

Banklar öz likvidlik mövqələrini təhlükə altına atmadan fiziki şəxsləri və müəssisələri dəstəkləmək üçün kifayət qədər vəsaitin mövcudluğunu təmin etmək üçün mühüm rol oynayırlar. Nəticə etibarilə, kredit imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması tələb olunarsa, banklar kifayət qədər kapitalı təmin etmək üçün mövcud likvidlik stressi modellərini yenidən yoxlamalı olacaqlar.

- *Kredit itkiləri üzrə ehtiyat təxminlərinə yenidən baxılması*

İqtisadi mənzərə yüksək dəyişkən olaraq qaldığından, pandemiyanın qeyri-müəyyənliyini və miqyasını nəzərə almaq üçün əvvəllər hesablanmış gözlənilən kredit itkilərinə yenidən baxılmalıdır. Banklar, ehtimal ki, gözlənilən kredit itkisi ehtiyatında artımın şahidi olacaqlar.

- *Kapital adekvatlığı əmsalını saxlamaq üçün əlavə kapital tələbləri*

İqtisadi tənəzzül, çox güman ki, problemlı kreditlərin artmasına səbəb olacaq. Banklar kredit riskində hər hansı bir artımı nəzərə almaq və daha yüksək kredit riskini aradan qaldırmaq üçün daha çox kapital ayırmaq üçün mövcud kredit portfelində yenidən qiymətləndirmə aparmalı ola bilər.

- *Sıxılmış xalis faiz gəlir marjası*

Maliyyələşdirmə xərcləri daha az olsa da, bankların aktivlərinin gəlirliliyi də əsasən ipoteka kreditlərində rəqabətin artması və investisiya səviyyəli aktivlərə təhlükəsizliyə keçid səbəbindən azala bilər. Təsir bankların xalis faiz marjasını və gəlirliliyini daha da sıxışdıracaq.

Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, böhranın uzunluğu və şiddətinin dərinliyi həm yerli, həm də global səviyyədə hələ də məlum edilməyib. Tənzimləyicilər tərəfindən görülən tədbirlər müvəqqəti asanlaşdırıcı tədbirlərdir. Tənzimləyicilər maliyyə sabitliyi ilə bağlı öz yanaşmalarını və tələblərini dəqiq tənzimlədikcə, banklar böhrandan sonra müəyyən miqdarda düzəliş gözləyə bilərlər (Kərimov A., 2017).

Azərbaycan bank sektoru COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar iqtisadi tənəzzül səbəbiylə təzyiq altında qalmışdır. Mərkəzi Bankının qəbul etdiyi qərarlar təzyiqi azaltmağa kömək etdi. Buna baxmayaraq, korporativ segmentdə, KOM-larda (Kiçik və Orta Müəssisələr) və pərakəndə ticarətdə aktiv keyfiyyətinin aşağı düşməsi bankların gəlirliliyinə təzyiq göstərmiş və makromaliyyə risklərini artırmışdır. Bütövlükdə kapitalın adekvatlığı genişmiqyaslı qanunvericilik tədbirlərinin köməyi ilə sabit qalması bacardığıdır. Qeyri-ışlək kreditlərin yüksək nisbəti və pandemiyanın ikinci dalğasının müddəti ilə bağlı qeyri-müəyyənlik və bununla bağlı iqtisadi xərclər kimi əvvəlcədən mövcud zəifliklər ən pisin hələ də qabaqda ola biləcəyini göstərir. 2020-ci ilin aprel ayında Mərkəzi Bankın qəbul etdiyi qərarla ipoteka kreditlərinin restrukturizasiyasına, dövlət fondlarının vəsaitləri hesabına verilən biznes təyinatlı kreditlərin restrukturizasiyasına, həmçinin sığorta və kapital bazarında iştirakçıların dəstəklənməsini əhatə edən bəzi məsələlərə diqqət edilmişdir (<https://www.cbar.az/press-release-2580/mrkzi-bank-koronavirus-pandemiyasi-sraitind-halinin-v-biznesin-dstklnmsi-istiqaamtind-lav-tdbirlr-bard-qrar-qbul-etmisdir>, 2020).

Maliyyə cəhətdən zəif olan şirkətlər tez-tez aşağı faiz dərəcələri və şübhəli kreditlərin restrukturizasiyası praktikalarının birləşməsi (uzun güzəşt dövrləri və spot ödənişlər daxil olmaqla) sayəsində ayaqda saxlanılırdı. Məsələn, çətin vəziyyətə düşmüş, lakin potensial olaraq etibarlı borcalanların kommersiya qabiliyyətini bərpa etməyə yönəlmiş əməliyyat restrukturizasiyası daha az yayılmış təcrübə idi. COVID-19 pandemiyasından sonrakı dövrdə iqtisadi artım tempi bu həll olunmamış problemlərin aktuallığını yenidən artıracaq.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda bank sektoru dövlət qurumlarının üstünlük təşkil etdiyi bazarla yüksək konsentrasiyaya malik olsa da, kifayət qədər güclü kapital və likvidlik ehtiyatları ilə təchiz edilmişdir (Cəfərova K., 2020). Son bir neçə ildə Azərbaycan bankları gəlirlilik baxımından yaxşı nəticələrlə yüksək performans nümayiş etdiriblər. Bank sektoru üçün ən böyük problem, əsasən mümkün kredit itkiləri üçün ehtiyatlarla təmin edilən, lakin iqtisadi tənəzzülün tam təsiri aktivlərin keyfiyyətinə təsir göstərdiyi üçün potensial olaraq daha da arta bilən qeyri-işlək kreditlərin nisbətən yüksək səviyyəsi olaraq qalır.

Banklar koronavirus pandemiyası şəraitində və sonrasında müəyyən risklərlə üzləşəcəklər. Birincisi, bazar likvidliyi riski ona görə yaranır ki, bank qeyri-adekvat bazar likvidlik şəraiti və ya bazarın pozulması səbəbindən müəyyən əvəzləşdirmələri həyata keçirə bilmir. İkincisi, faiz dərəcələri, valyuta məzənnələri, səhm qiymətləri və əmtəə qiymətləri kimi bazar dəyişənlərindəki dəyişikliklər nəticəsində yaranan risklər, beləliklə, bankın portfel aktivlərinin dəyəri azalır. Üçüncüsü, kredit riskidir ki, bu da risk digər tərəflərin (müşəri və borcluların) öhdəliklərini yerinə yetirməməsi səbəbindən yaranır. Dördüncüsü, gözlənilməz itkilərlə nəticələnəcək informasiya sisteminin və ya daxili nəzarət sisteminin olmamasından yaranan əməliyyat riskləridir. Beşincisi, uyğunluq riski qüvvədə olan və ya müəyyən edilmiş daxili və xarici qaydalara və ya müddəalara əməl edilməməsi nəticəsində yaranır. Altıncısı, hüquqi risk bankın məhkəmə iddiası və hüquqi və ya hüquqi aspektlərin zəifliyi səbəbindən risk daşıyan zərərləri ilə bağlıdır. Yeddincisi, reputasiya riski bankın biznes fəaliyyəti ilə bağlı mənfi nəşrlərdən və ya bankın mənfi təsəvvürlərindən yaranır. Nəhayət, bankın biznes strategiyasının düzgün qurulmaması və həyata keçirilməsi, düzgün olmayan biznes qərarlarının qəbul edilməsi və ya bankların xarici dəyişikliklərə reaksiya verməməsi nəticəsində yaranan strateji risklər olacaqdır (Мамедов З.Ф., Велиев Э.Н., Вейсов Е.Н., 2021).

COVID-19 pandemiyası qlobal miqyasda həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə təsir etməyə davam edir. Məhsuldarlığın azalması və kilidləmələr artıq

korporativ sektorun maliyyə vəziyyətinə təsir göstərməyə başlayıb. Təchizat zəncirinin pozulması, istehsal maneələri və məhv olmuş səhiyyə sistemləri əməliyyatları davam etdirmək üçün böyük dövlət fonduna və stimula ehtiyac duyur. Turizm, əyləncə sektorları ilə yanaşı, bir çox başqa sahələrdən əldə olunan gəlirlər artıq iqtisadi vəziyyəti çökdürüb. İnvestorların əhval-ruhiyyəsi aşağı səviyyədədir və bütün dünyada banklar üçün yaxşı aktivləri və yaxşı gəlirləri saxlamağın nə qədər çətin olacağı da aydın olur. Bağlanmalar və gəlirlərin azalması səbəbindən, xüsusilə Avropada, ABŞ-da kreditlərin bir çox ödənişi bankları pis vəziyyətdə qoya bilər. Onların əvvəlki aktivləri indi böyük riskə çevriləcəkdir. Çin bu iqtisadi şokdan qurtulmağa başlayandan sonra ABŞ və Avropa artıq yaranan episentrik kimi görünə bilər. Dünyanın ikinci ən yaxşı səhiyyə xidməti ölkəsi olan İtaliya da korona virusunun ölkəni vurmasından sonra sosial-iqtisadi fəlakət içindədir. Vəziyyət tam kilidləmə və sərhədlərin tamamilə bağlanmasıdan sonra da gərginləşməyə davam etmişdir. Fitch reyting agentliyi artıq İtaliyanın bank sisteminin COVID-19 ilə mübarizə mexanizmi barədə xəbərdarlıq edib. Sonra Yunanıstan kimi onsuz da tənəzzülə uğrayan ölkələr investorları daha çox narahat edir (Güler H.N., 2020).

Bankçılıq və maliyyə qurumları, kilidləmə və sağlamlıq böhranı arasında həmişəki kimi işi təmin etmək üçün böyük təzyiqlə altındadır. Nağd pul depozitləri, pul vəsaitlərinin çıxarılması, çeklərin təmizlənməsi və digər ənənəvi kassa xidmətləri kimi bank əməliyyatları ən azı bir metr təhlükəsiz məsafə saxlamaqla həyata keçirilməli idi. Azərbaycanda bu cür tədbirlər banklar tərəfindən əsasən növbəli filialların kənarında gözləməklə həyata keçirildilər. İşçilərin sayında, növbəli işləmələrdə, profilaktik tədbirlər apararaq öz fəaliyyətlərini davam etdirmişdilər. 2021-ci ilin ortalarına kimi bu cür tədbirlər aparılmaqda davam edirdi (Yagubov U., Mamadi S.Y., 2022).

Bank tədbirləri ilə müəyyən əməliyyatları idarə etmək və onları həll etmək üçün müəyyən işçi qüvələrinin sayı artırılması da uzun müddət alan proses idi. Həm müştərilər, həm də işçilər üçün əməliyyat və texniki problemlər fəvqəladə vəziyyətlə

üzləşdikdə bank sistemlərimizdə boşluq və ümumi çevikliyin olmadığını göstərdi. Mövcud COVID-19 vəziyyətindən sonra bankın arxa əməliyyatlarının rəqəmsallaşdırılması və optimallaşdırılması istiqamətində çox tədbirlər görülməlidir. Bu, əllə daxil olan girişlərdən, şəxs tərəfindən idarə olunan rəylərdən, yəni kağızdan və banklar daxilində işçilərin müdaxiləsindən asılılığı aradan qaldıracaq. Ənənəvi banklar qabaqcıl bank texnologiyalarını mənimsəyərək sıçrayış etmək və rəqəmsal transformasiya yolunu açmaq fürsətinə sahib olacaqlar.

3.2. Koronavirus pandemiyası şəraitində sağlam və dinamik qurumlardan ibarət maliyyə sisteminin formalaşdırılması

Geniş monetar, fiskal, tənzimləyici və nəzarət tədbirləri COVID-19 hadisəsinin maliyyə sisteminə təsirini azaldıb. Bu, qismən xarici şokun fəvqəladə miqyasını əks etdirsə də, həm də maliyyə sisteminin bəzi hissələrində yaşanan spesifik problemlərə cavab idi. Mərkəzi banklar 2008-ci il maliyyə böhranı zamanı bunu üstələyən miqyasda və sürətlə görünməmiş tədbirlər gördü. Mərkəzi Bankın aktivləri 2008-ci illə müqayisədə xeyli artmışdır ki, bu da müxtəlif formalarda və müxtəlif kanallar vasitəsilə dəstəyin göstərilməsini əks etdirir. Tənzimləyici və nəzarət tədbirləri bankları kreditləşməni dəstəkləmək, resursları boşaltmaq və əməliyyat yüklərini yüngülləşdirmək üçün mövcud mexanizmlərdən istifadə etməyə həvəsləndirdi. Fiskal orqanlar şirkətlərə və ev təsərrüfatlarına onları pandemiyanın təsirlərindən qorumaq və kredit tədarükünü saxlamaq üçün əhəmiyyətli dəstək verdi (Shamil A.F., Rasul S.F., 2021). İnkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatlarında hökumət dəstəyinin dərəcəsi ümumilikdə inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarla müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı olmuşdur .

Daha böyük ümumi dayanıqlıq və qətiyyətli siyasət müdaxilələri nəticəsində, real iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi ümumiyyətlə COVID-19 tədbiri ərzində mövcud olub. 2020-ci ilin mart ayında bazar təlatümləri zamanı maliyyələşdirmə şərtlərinin əhəmiyyətli dərəcədə sərtləşməsinə və çətin əməliyyat mühitinə baxmayaraq, banklar kredit verməyə davam etmişlər. Həqiqətən də, təhlil göstərir

ki, daha güclü kapitallaşmış banklar biznes və ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərdə digər banklara nisbətən daha yüksək artımlar göstəriblər. Mart ayı təlatümünün pik dövründə kapital bazarları ciddi pozulma yaşasa da, siyasət müdaxilələri bazarın fəaliyyətini bərpa etdi və real iqtisadiyyata əhəmiyyətli kapital və borc maliyyələşdirməsinin buraxılmasını asanlaşdırdı.

Covid-19 böhranı AI maliyyə sektorunda yeni texnologiyaların sınaq və tətbiqində əhəmiyyətli artıma səbəb oldu. Müştərilər tərəfində pandemiya ilə əlaqədar həyat tərzində dəyişiklikləri - internet/mobil bank xidmətlərinin təhlükəsizliyinə daha çox etibar etmək istəyi, yeni texnologiyalardan istifadənin asanlıqı ilə bağlı müsbət rəyi, və bu xidmətlərin qəbul edilən faydalılığının artması oldu.

Bank xidmətlərinin marketinqini həyata keçirən qeyri-maliyyə platformalarına misal olaraq sığorta və ya xarici valyuta satan səyahət sifariş saytları, kredit və ya sığorta məhsulları təklif edən daşınmaz əmlak satışı, həmçinin taksitli kreditlər verən e-ticarət operatorlarını göstərmək olar (Əliyev A., 2020). Bununla belə, pərakəndə bank rəhbərləri arasında aparılan son sorğuya əsasən, onlar həm də bir sıra üstünlüklər gətirir, banklara müştəri bazasını genişləndirmək və məhsul portfelini yeniləşdirmək üçün ucuz, görünməmiş üsul təqdim edirlər.

Avropa Bankçılıq Təşkilatı (ABT) tərəfindən qeyd edildiyi kimi, rəqəmsal platformalardan artan istifadə həm AI müştəriləri, həm də maliyyə institutları üçün bir sıra potensial imkanlar təqdim edir, çünki o, maliyyə məhsulları və xidmətlərinə çıxışı asanlaşdırır bilər, eyni zamanda kreditlərə yeni imkanlar təqdim edir. Bununla belə, getdikcə daha çox kreditör öz xidmətlərinin marketinqi üçün rəqəmsal platformalara etibar etdiyi üçün bu, banklar və qeyri-maliyyə oyunçular arasında maliyyə, əməliyyat və reputasiya asılılığının yeni formalarına səbəb ola bilər (Eyyubov A., 2021).

COVID-19 bütün dünyada, xüsusən də indiyədək ağır zərbələrdən əziyyət çəkən ölkələrdə iqtisadiyyatlara və bank sistemlərinə ziyan vurur. Banklara ən

yüksək təsir müxtəlif sektorlar üzrə bir çox borcalanların gəlirlərinin kəskin şəkildə çökməsi ilə üzləşdiyi kredit portfəlləri ilə bağlıdır və bu səbəbdən də onlar öhdəliklərini vaxtı çatdıqda ödəməkdə çətinlik çəkir (Мурсалов М.М., 2021). Bir çox tənzimləyici və nəzarətedici orqanlar, təsirə məruz qalan borcalanlar və sektorlar üçün kredit şərtlərinin yüngülləşdirilməsi də daxil olmaqla, pandemiyanın təsiri ilə necə məşğul olmaq barədə banklara bəyanatlar və ya təlimatlar verdilər.

Pandemiya şəraitində ölkədə sağlam və dinamik qurumlardan ibarət maliyyə sisteminin formalaşdırılmasında borcalanlarla mübarizə üçün aşağıdakı təkliflər verilə bilər:

1. *Banklar təsirə məruz qalan borcalanlarla konstruktiv işləməli və nəzarətçilər böhrandan ciddi şəkildə təsirlənən sektorlar və ya firmalar üçün zəruri hallarda ehtiyatlı kreditlərin restrukturizasiyasını təşviq etməlidirlər.*

Qeyd etmək vacibdir ki, restrukturizasiya qərarı borcalanın yeni şərtlərlə ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə əsaslanan bankın biznes qərarıdır. Banklar məhkəmədənəknar mexanizmlərdən və yaxud hüquqi prosedurlardan istifadə etməklə kreditləri ələ keçirməyə, girovu dayandıрмаğa və ləğv etməyə təşviq edilməməlidir. Bunun əvəzinə, restrukturizasiya yenidən müzakirə olunmuş şərtlər (ödəmə müddəti, faiz dərəcələri, ödənişlər) və ya güzəştli ödənişlər şəklində ola bilər. Kreditlərin ödənilməsi üçün güzəşt müddəti borcalanlara böhranın müvəqqəti təsirini idarə etməyə kömək edə bilər. Bu tip tədbirlər borcalanların müvəqqəti çətinliklərlə (təbii fəlakətlər, iqtisadi sarsıntılar, sektor çətinlikləri və s. səbəbindən) üzləşdiyi standart təcrübə olan kreditlərin restrukturizasiyasına aiddir. Bazel çərçivəsi, eləcə də Problemlə Aktivlərin Prudensial Müalicəsi üzrə 2017-ci il Təlimatları – Qeyri-İşlək Təhlillərin Tərifləri və Düzümlülük kreditlərin restrukturizasiyası halları ilə məşğul olmaq üçün faydalı beynəlxalq çərçivə təmin edir. Bundan əlavə, MHBS 9 kredit şərtlərində dəyişikliklərin uçot nəticələrini təsvir edir. Borcalanlar qısamüddətli ödəniş problemi ilə üzləşdikdə, adətən olduğu kimi, banklar tərəfindən ayrı-ayrılıqda uzadılan ödəniş təxirə salınmalarına əlavə olaraq,

xüsusi qanunvericiliyə əsaslanan və yaxud sektor miqyaslı özəl təşəbbüslər vasitəsilə həyata keçirilən ümumi ödəniş moratoriyası tətbiq edilmişdir (Мамедов 3.Ф., 2020). Təsirə məruz qalan borcalanlara yardım göstərərək, moratoriya müəyyən problemlər yarada bilər. Digər tərəfdən, aşağıdakıları təmin etməklə mənəvi təhlükə məsələlərini minimuma endirmək vacibdir:

- COVID-19 böhranı başlamazdan əvvəl ödəmək ehtimalı çox az olan borcalanların geniş ödəniş etmələrində haqsız olaraq faydalanmaması

- Borcalanlar müvəqqəti çətinliklərlə üzləşən moratoriumun tətbiqi sonunda kreditin geri qaytarılmasını davam etdirməyə həvəsləndirilmir. Buna səbəbdən də bir sıra müşayiətedici tədbirlər nəzərdən keçirilməlidir. Xüsusilə, banklar və nəzarətçilər kredit portfellerinin sıxıntı əlamətlərinə görə monitorinqini davam etdirməlidirlər.

2. Prudensial nöqtəyi-nəzərdən banklar tənzimləyici bazaya daxil edilmiş çeviklikdən istifadə edərək, restrukturizasiya olunmuş kreditlərlə bağlı müəyyən tələblərə əməl etməlidirlər.

Pandemiyanın təsirinə məruz qalmış hal-hazırda fəaliyyət göstərən kreditlərin restrukturizasiyası zamanı banklar kreditin qaytarılma qabiliyyətini və yenidən işlənmiş şərtlərlə icrasını qiymətləndirməli və lazım gələrsə, krediti müvəqqəti olaraq təsnif etməlidirlər.

3. Kreditin təsnifatı və ehtiyatların yaradılması qaydaları yumşalmamalıdır.

İşləməyən riskləri və potensial itkiləri mümkün qədər dəqiq ölçmək vacibdir. Banklar itkiləri gizlətməyə təşviq edilməməlidir. Bundan əlavə, dövlət orqanları və nəzarətçilər müvafiq qərarlar qəbul etmək üçün dəqiq məlumatlara (itkilər, kapital çatışmazlığı) etibar etməlidirlər. Vəziyyətin təkamülünü nəzərə almaq üçün risklərin statusu (işləyən və yerinə yetirməyən) və ehtiyatların səviyyəsi müntəzəm olaraq yenidən qiymətləndirilməlidir. İqtisadi fəaliyyətə təsiri ilə bağlı görünməmiş qeyri-müəyyənlik kredit itkilərinin etibarlı qiymətləndirilməsinə çətinliklər yaradır. Nəzarətçilər bankları bu təxminləri hazırlamağa tələsdirməlidirlər. Onlar COVID-

19 pandemiyasının xarakterini əks etdirən müddəalara və dövlət orqanları tərəfindən verilən yardım tədbirlərinə təsirinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı təlimat təqdim etməlidirlər.

4. Təsirə məruz qalan firmalara əlavə maliyyələşdirmə və ya əlavə kreditlərin verilməsi kreditlərin restrukturizasiya prosesinin bir hissəsi ola bilər, lakin ehtiyatlı risklərin idarə edilməsi prinsiplərinə uyğun olmalıdır.

Firmalara əlavə maliyyənin təmin edilməsi firmaların ödəmə qabiliyyətinə əsaslanmalıdır və anderraytinq standartlarının yumşaldılmasına səbəb olmamalıdır. Nəzarətçilər kredit təcrübələrində baş verən əsaslı dəyişiklikləri nəzərdən keçirməli və bu fəaliyyətlərin bankın kredit siyasətinə və risk profilinə uyğun olub-olmadığını, eyni zamanda təmin edilə biləcək kredit təkmilləşdirmələrini (məsələn, dövlət sektoru qurumları tərəfindən verilən kredit zəmanətləri) nəzərə almalıdırlar.

3.3. Maliyyə sektorunun inkişafı, infrastrukturun gücləndirilməsi və nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Covid-19 pandemiyasının yaratdığı maliyyə problemləri zaman keçdikdə aradan qalxır. Bununla yanaşı Azərbaycanın bank sistemində xarici kapitalların payı artmaqda davam edir. Bunun əsas səbəblərindən biri Mərkəzi Bankın nizamnamə kapitalına tələbinin artması, digər səbəbi isə bank sisteminin inkişaf tempidir.

Bank sisteminin və maliyyə sektorunun rəqabət qabiliyyəti sistemin bütün təsərrüfat agentləri, kiçik və orta sahibkarlardan kiçik sahibkarlara və fiziki şəxslərə qədər yüksək keyfiyyətli və xərcli adekvat maliyyə vasitəçiliyi təmin etmək qabiliyyətindən asılıdır (Hacıbəyova S., 2020). Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bankların maliyyə sabitliyinin qorunması yolunda bu addımların atılması vacib görünür:

- Kredit faizlərinin endirilməsi,
- Bankların kifayət qədər uzun müddətli depozit cəlbi,

- Kiçik və orta sahibkarlığa marağın çoxaldılması və onların inkişafı üçün tədbirlərin görülməsi,

- Trast, françayzinq, faktoring timsalında bir çox bank əməliyyatlarının reallaşdırılması və s.

Ümumiyyətlə, banklar tərəfindən strateji inkişaf planı hazırlanarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- ölkə iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi inkişaf durumu,

- əhalinin gəlirləri

- maliyyə bazarlarındakı dəyişikliklər

Kapitallaşma səviyyəsi, eləcə də mənfəətlilik, həmçinin likvidlik bankın maliyyə sabitliyini müəyyən edən göstəricilər hesab edilir. Banklarda maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin təmin olunması məqsədilə banklar mütəmadi olaraq risk göstəricilərini təhlil etməlidir. Gəlir və xərclərini də dəqiqliklə gözdən keçirib, gələcək üçün proqnozlaşdırmalıdırlar. Yüksək likvidli aktivlərə sahib olmaq banklar üçün əsas məqsədlərdən biri olmalıdır. Bu aktivlər lazım olan zamanda pula çevirmə qabiliyyətini itirməməlidir (İbrahimov K., 2021).

Bank sisteminin və iqtisadiyyatın real sektoru daha sıx qarşılıqlı əlaqədə ola bilməsi üçün uzunmüddətli resurslar bazasının yaradılması zəruri şərtlərdən biri hesab olunur. Bununla bağlı olaraq bank sisteminin vəzifələrindən biri əhali əmanətlərinin cəlbi üzrə daha aktiv fəaliyyət göstərməsidir. Əhalinin əmanətlərinin ölkə banklarına cəlb olunmasını şərtləndirən amilləri sayasız olsaq, real faiz dərəcəsinin dəyişməsi, maliyyə vasitəçilərinə əhali ilə yanaşı iqtisadi subyektlərin inamının qazanılması, əhalinin real gəlirlərinin artmasını qeyd edə bilərik. Bankların cəlb etdiyi resurslarda əhali əmanətlərinin payının aşağı olması, bank sisteminin inkişafını səciyyələndirən göstəricilərdən biridir. Bank sektorunun böhran və ya durğunluq zamanı müxtəlif xarici faktorlara reaksiyası kommersiya banklarının nəzarəti və tənzimlənməsinin effektivliyinə ciddi şəkildə bağlıdır. Müasir iqtisadi

şəraitdə bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və bank nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruridir (Məmmədova E., 2020).

Pandemiya zamanı maliyyə sektorunun inkişafını aşağıdakı təkliflərlə təmin etmək olar:

1. Banklar bank işçiləri üçün daha rahat iş şəraiti yarada bilərlər.
2. Müştəri mərkəzliliyi fərdiləşdirilmiş təkliflər vasitəsilə təkmilləşdirmək olar.
3. Banklar müştərilərə fasiləsiz xidmət göstərmək üçün işin davamlılığı planlarını müəyyən edə bilərlər.
4. Hər bir əməliyyat və təklif üçün risk qiymətləndirməsini müəyyənləşdirilməlidir.
5. İşçilər yeni normal ssenaridə işləmək üçün yenidən təlim keçməlidir.
6. Banklar öz pərakəndə satış təkliflərini araşdırmaq üçün müştərilər ilə işləyə bilərlər
7. Filialda əyani xidmətlərin əvəzini ödəmək üçün nağd pul və çek depoziti ilə bankomatların sayı artırıla bilər.
8. Rəy almaq və müştərinin əsas sorğusuna cavab vermək üçün kritik cavab qrupu yaradıla bilər.
9. Banklar öz maliyyə strategiyalarını həyata keçirmək üçün təşkilatlar, dövlət və mərkəzi hökumətlərlə tərəfdaşlıq etməlidirlər.
10. Rəqəmsal müştəri xidməti sorğuları yüksək effektivliklə idarə etmək və müştərinin sualını effektiv şəkildə həll etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.
11. Banklar müəyyən maliyyə məhsulları üçün tələb olunan kağız sənədləri müəyyən edə və bəzi maliyyə təkliflərinin davam edə bilməsi üçün rəqəmsal rejimdə seçim təqdim edə bilərlər.

Nəzarətçilər bankın kapital vəziyyətinin pandemiya təsirindən yaranan itkilərlə əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədiyi halları həll etməli ola bilər. Baş vermə ilə əlaqədar olaraq, işləməyən risklərin və əlaqədar zərərlərin miqdarı əhəmiyyətli

dərəcədə arta bilər ki, bu da bankın kapital adekvatlığı mövqeyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Pandemiyanın başlanğıcı zamanı belə hallarda həllə başlamaq məqsədəuyğun deyildi. Əvəzində, kreditlərin təsnifatı və ehtiyatların yaradılması qaydaları tam şəkildə tətbiq olunmağa davam etdikcə, məqsədyönlü və müvəqqəti nəzarət tədbirləri nəzərdə tutula bilər. Bundan əlavə, nəzarətçilər iqtisadiyyatı dəstəkləmək və itkiləri mənimsəmək üçün kapital resurslarının saxlanmasını təmin etmək üçün banklar və maliyyə institutları tərəfindən ixtiyari kapital bölgüsün dayandırılmasını düşünməlidirlər. Nəhayət, əgər bankların profili və sistemli əhəmiyyəti ilə təmin edilirsə, nəzarətçilər pandemiyanın yaratdığı problemlər fonunda ehtiyac olduqda banklardan öz bərpa planlarını təkmilləşdirmələrini nəzərdən keçirməli və tələb etməlidirlər.

Nəzarət siyasətləri, hər hansı bir böhranla bağlı tədbirlər kimi, yaxşı uyğunlaşdırılmalı və böhranın yaratdığı problemlərə yönəldilməlidir (İsmayılova F.E. 2021). Əsas odur ki, hökumətlər mənəvi təhlükə üçün imkanlar yaradan və zəif kredit riskinin idarə olunması təcrübələrini təşviq edən ümumi yardım tədbirlərindən qaçsınlar. Nəzarət orqanları borcalanları dəstəkləmək üçün qəbul edilmiş rəsmi tədbirlərin prudensial nəticələri barədə banklara təlimat verməlidir, eyni zamanda bankların bu tədbirlərə məruz qalan risklərin kredit keyfiyyətini qiymətləndirməyə davam etməsini təmin edilməlidir. Bundan əlavə, nəzarət siyasətləri və tədbirləri (kapitalla bağlı olanlar da daxil olmaqla) yalnız böhranın yaratdığı problemlərə yönəldilməlidir, pis bank idarəetməsi və idarəçiliyi ilə bağlı ola biləcək əlaqəli olmayan məsələlərə deyil. Böhrandan əvvəl həllinə yaxın olan banklar üçün həllin davam edib-etməməsi və əgər belədirsə, necə olacağı ilə bağlı hər bir vəziyyətin qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Pandemiyadan əvvəl uğursuz olan banklar, əgər bu, effektiv şəkildə həyata keçirilə bilərsə, hələ də həll edilməlidir.

Nəzarət mexanizmləri qaydalara daxil edilmiş çeviklikdən istifadə ilə bağlı təlimat verməlidir. Bank tənzimlənməsi həm normal vaxtlarda, həm də stresli şəraitdə müsbət təsir göstərir. Nəzarətçilər bank tənzimlənməsinə daxil edilmiş

çevikliyin müxtəlif elementləri üzrə banklara aydınlıq gətirməli və onlara rəhbərlik etməlidirlər. Bu cür çevikliyə kapital və likvidlikdən istifadə, bəzi makroprudensial tədbirlərin yumşaldılması və prudensial kreditlərin restrukturizasiyası təcrübələri və ya hökumətin elan etdiyi məqsədyönlü kredit moratoriyası ilə məşğul olmaq daxildir.

Maliyyə sektorunun inkişafında ünsiyyət və şəffaflıq vacibdir. Bankların çətinliklə üzləşmiş borcalanlara reaksiyası ilə bağlı nəzarət gözləntilərinin aydın şəkildə bildirilməsi və pandemiyanın müvəqqəti təsiri ilə bağlı tənzimləyici yanaşma vacibdir. Banklar arasında da daxil olmaqla, nəzarət orqanlarına hesabatların təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Ödənilməmiş kreditlərin müəyyən edilməsi, kəmiyyətinin müəyyən edilməsi və hesabatın verilməsi və kreditlərin məqbul restrukturizasiyası üçün ciddi meyarların tətbiqi də faydalı olardı. Bankların, həmçinin COVID-19-un onların maliyyə vəziyyətlərinə təsirini ölçmək üçün müntəzəm olaraq portfel təhlili və risk qiymətləndirmələri aparması gözlənilir. Xüsusilə də böhranın ortasında bankların müntəzəm açıqlamalarının şokun miqyasını tam əks etdirmədiyi bir şəraitdə banklar və bank nəzarətçiləri arasında əlaqə gücləndirilməlidir. Nəzarətçilər bazar narahatlıqlarını və stresini aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görməlidirlər. Nəzarətçilərə tövsiyə olunur ki, vəziyyət dəyişdikcə maliyyə sabitliyinə təsirlər daha dəqiq qiymətləndirilə bilsin ki, xüsusi olaraq təsirə məruz qalan kreditlər üçün ehtiyatlar və axınlar haqqında xüsusi hesabat təqdim etsinlər. Bundan əlavə, şəffaf bankların ictimaiyyətə açıqlamaları ictimaiyyətə bankın maliyyə vəziyyətinin həqiqi mənzərəsini təqdim etmək və pandemiyanın nəticələri ilə mübarizə aparmaq üçün lazım olan tədbirlər barədə nəzarətçiləri məlumatlandırmaq üçün əsasdır.

Maliyyə hesabatları və prudensial əmsallar artıq həqiqəti adekvat şəkildə əks etdirməyəcəyi üçün kreditlərin təsnifatı və ehtiyatların yaradılması qaydalarının yumşaldılması şəffaflığa və məlumatların etibarlılığına mənfi təsir göstərəcək. Etibarlı məlumat olmadan bazar, ictimaiyyət və hakimiyyət zəif bankları sağlam

banklardan ayıra bilməz ki, bu da bütün bank sisteminə inamın daha geniş şəkildə itməsinə və sabitliyə mənfi təsir göstərə bilər. Etibarlı məlumatlar, həmçinin sistemli təsirləri olan uzunmüddətli təsir halında nəzarətçilərin maliyyə sistemini dəstəkləmək üçün əlavə tədbirlər üzərində hökumətlərlə işləməli olduğu halda çox vacibdir.

Mövcud prudensial qaydalar böhran vəziyyətində çeviklik təmin edir. Banklar təsirə məruz qalan borcalanlarla konstruktiv işləməlidir. Kreditin restrukturizasiyası mütləq borcalanın defolt kimi yenidən təsnif ediləcəyini və əməliyyatın yerinə yetirilməmiş hesab ediləcəyini nəzərdə tutmur. Hətta risklər qeyri-işlək kimi təsnif edilsə belə, bu, ehtiyatların səviyyəsinin dərhal artacağı anlamına gəlmir. Banklar COVID-19 pandemiyasının borcalanların öhdəliklərini yerinə yetirmə qabiliyyətinə təsirini qiymətləndirdiyindən və hər bir biznesə təsir aydınlaşdığından, ehtiyatların tədricən qeydə alınacağı ehtimal edilir. Mühasibat uçotu qaydalarının topdan satışı və ya dayandırılması itkilərin aradan qalxmasına səbəb olmayacaq və sadəcə olaraq onları bankların balansında gizlətmək bank sisteminin sağlamlığını və sabitliyini riskə atacaq.

Mühasibat uçotu qaydalarını yumşaltmaq üçün qəfil dəyişikliklər kimi ekstremal siyasət tədbirlərinin elanı bazar narahatlıqlarına və etimada təsir edir. Hazırda bir çox ölkələrdə banklar güclü və yaxşı kapitallaşdırılmış qurumlar kimi görünür. Mühasibat uçotu qaydalarının yumşaldılması bu fikrə xələl gətirə və bank sektorunun real sağlamlığının rəsmi orqanların təqdim etdiyindən daha pis olması ilə bağlı narahatlıq yarada bilər.

Son illər dünya üzrə bir çox banklar öz kapital mövqelərini gücləndiriblər və stresli dövrlərdə potensial itkilərlə mübarizə aparmaq üçün daha yaxşı mövqedədirlər.

Bununla belə, bankın tənzimləyici minimumları pozmadan böhranın itkilərini tam şəkildə mənimsəmək üçün mövcud kapital buferləri yoxdursa, mövqeyi bərpa etmək və beləliklə, etimadın davamlı olmasını təmin etmək üçün əlavə tədbirlər

görülməlidir. Nəzarətçi ilə sıx əlaqə əsasdır. Qeyddə göstərildiyi kimi, pandemiyanın başlanğıcı zamanı belə hallarda həllə başlamaq məsləhət görülür.

Şokun görünməmiş xarakteri və pandemiya ilə bağlı böyük qeyri-müəyyənliklər bankın maliyyə vəziyyətinə təsir daha etibarlı şəkildə qiymətləndirilənə qədər bankın fəaliyyət qabiliyyətinə dair müəyyənləşmələrin təxirə salınmasına haqq qazandıra bilər. Səlahiyyətlilər kapitalı tələb olunan səviyyəyə qaytarmaq üçün banklardan kapitalın bərpası planını təqdim etmələrini xahiş etmək kimi məqsədyönlü tədbirlər görməlidir. COVID-19-un uzunmüddətli təsiri ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi nəzərə alaraq, bu cür planlar daha spekulyativ olmalı və adətən olduğundan daha uzun müddətə malik olmalıdır. Planı qiymətləndirməli, bankla lazımi dəyişiklikləri müzakirə etməli və bankın əğlabatan müddətdə normal vəziyyətə qayıtmasını təmin etmək üçün onun icrasına nəzarət etməlidir.

Kapitalın bərpası planına əməl edilmədikdə, nəzarətçi kapital planındakı hədəflərə çatmaq üçün potensial və ya mövcud çətinlikləri pro-aktiv əsasda müzakirə etməlidir. Nəzarətçi həmçinin əsas səbəbləri və planlara hər hansı dəyişikliklərin və ya əlavə nəzarətedici düzəldici tədbirlərə ehtiyac olub olmadığını qiymətləndirməlidir. Banklar etibarlı kapitalın bərpası planını təqdim edə bilmədikdə və bank sisteminə etimadın ciddi şəkildə zədələnməyi və həlli effektiv şəkildə həyata keçirilə bilmədikdə, səlahiyyətli orqanlar, xüsusən də bu cür etibarlı şəkildə təmin etmək üçün maliyyə imkanlarına malik olan yurisdiksiyalarda ictimai dəstəyi təmin etməli ola bilər.

Elə hallar ola bilər ki, bəzi banklar artıq zəif kapitalla və maliyyə vəziyyətinə malik ola bilər və nəzarətçilər tərəfindən düzəliş tədbirləri görülməli bilər. Aydın olmalıdır ki, həmin zəif banklar üçün nəzarət orqanı onların zəif tərəflərini düzəltmək üçün tədbirlər görməyə davam etməlidir və yuxarıda müzakirə edilən məqsədyönlü nəzarət reaksiyası xüsusilə böhranın müvəqqəti təsiri ilə bağlı problemlərlə məhdudlaşır. Bu hallarda, nəzarətçi, adətən, davamlı olaraq etdiyi

kimi, bankın və maliyyə sisteminin zəif tərəflərini və problemlərini və gücləndirilmiş düzəldici tədbirlərə ehtiyac olub-olmadığını qiymətləndirməlidir. Pandemiyadan əvvəl uğursuz olan banklar, əgər bu, effektiv şəkildə həyata keçirilə bilərsə, hələ də həll edilməlidir (məsələn, pandemiyanın ən pisini hələ yaşamamış ölkələrdə). Bu, qismən bankın ölçüsündən, mürəkkəbliyindən və həlledici orqanların əməliyyat hazırlığından asılı olacaq. Nəzarətçilər intensiv nəzarət nəzarətini tətbiq etməli və üzləşdikləri əməliyyat məhdudiyyətləri nəzərə alınmaqla, bu riskləri minimuma endirmək üçün öz düzəldici və sanksiya səlahiyyətlərindən müvafiq surətdə istifadə etməlidirlər.

Bazel III standartlarını qəbul etməyən və böhranın təsirini azaltmaq üçün nəzərdə tutulmuş kapital və likvidlik buferlərinə malik olmayan ölkələr üçün hansı yanaşma nəzərə alınmalıdır? Bəzi banklar Bazel III çərçivəsini tətbiq etməmiş ola bilər. Həmin yurisdiksiyalardan bəziləri risk çəkiləri və ya beynəlxalq standartlardan yuxarı kapital tələbləri şəklində kapital buferləri qurmuş ola bilər. Bununla belə, bəzi yüksək kapital tələbləri digər zəif cəhətləri aradan qaldırmaq üçün tətbiq edilmiş ola bilər: bütün Bazel III Sütun 1 riskləri (əməliyyat riskləri daxil olmaqla) onların minimum kapital tələblərinə daxil edilə bilməz, kredit riskinin azaldılması üsulları aşağıda qəbul edilənlərdən daha az sərt ola bilər. Bazel çərçivəsinə uyğun olaraq, onlar Sütun 2 proseslərini və kapital tələblərini həyata keçirməyə bilərlər. Həmçinin, bir neçə yurisdiksiyada LCR-də olduğu kimi qısamüddətli likvidlik stressi ssenarisini modelləşdirməyi məqsəd qoymayan çox sadə likvidlik ölçüləri var.

Qeyddə qeyd olunan ümumi yanaşma hələ də bu yurisdiksiyalar üçün tətbiq edilir. Kapital əmsalları minimum tələblərdən aşağı olan banklar orta müddətli kapitalın tədricən bərpasını təmin edən etibarlı plan təqdim etməlidirlər. Nəzarətin yaxından izlənməsi və cəlb edilməsi lazımdır. Likvidlik səviyyəsinin bərpası üçün potensial tədbirlər müzakirə edilməli və həmçinin bank və maliyyə sistemi üzərində əlavə stressin qarşısını almaq üçün müvafiq vaxt ərzində həyata keçirilməlidir. Bu vaxt ərzində təkmilləşdirilmiş likvidlik hesabatı tətbiq edilməlidir.

Bankların kapital tələblərinin beynəlxalq standartlardan əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğu ölkələrdə düzəlişlər etmək üçün yer ola bilər. Bəzi ölkələrdə hüquqi və tənzimləyici baza buferləri öz kapital tələblərinə daxil edə bilər, məsələn, minimum 20 faiz və ya daha yüksək əmsalların müəyyən edilməsini demək olar. Əhəmiyyətli fərq, bu buferlərin bankların risklərin idarə edilməsinin keyfiyyətinin aşağı olması kimi institusional zəiflikləri əks etdirməsi və ya onların makro-maliyyə xarakterli olub-olmamasıdır - məsələn, xarici şoklara qarşı sistem zəifliklərini əks etdirir. Fikrimcə, sonuncu halda, makroprudensiya relaksasiyası nəzərdən keçirilə bilər. Ümumiyyətlə, bu ölkələr bankların kapitalının bərpası planlarının layihələndirilməsində daha çox çevikliyə malik ola bilərlər. Ortamüddətli perspektivdə bu yurisdiksiyalar stress zamanı daha asan istifadə oluna bilən kapital tamponlarını daxil etmək üçün özlərinin açıq şəkildə dizayn edilməsinin faydasını nəzərdən keçirə bilərlər (Лещенко Ю.Г., 2020). Qeyd etmək vacibdir ki, bəzi yurisdiksiyalar minimum kapital əmsallarını beynəlxalq tələblərdən yuxarı müəyyən edəcəklər, çünki hətta daha sabit iqtisadi dövrlərdə belə bankların sağlamlığını sarsıda biləcək yerli amillər mövcuddur. Bu cür tələbləri yüngülləşdirməzdən əvvəl ciddi ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Ümumilikdə, bank sferasında nəzarət tədbirləri ölkənin qanunvericiliyi əsasında institusional formalarda həyata keçirilməlidir:

- Pul və maliyyə sabitliyinin saxlanmasının nəticəsində ölkə banklarının müflisləşməyinə yol verməmək üçün aktiv və passivlərin səmərəli şəkildə idarə olunmasına istiqamətlənmiş tədbirlər toplusunu nəzərdə tutur.

- Bank sisteminin səmərəliliyinin təmin edilməsi dedikdə, bank aktivlərinin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması, eləcə də baş verə biləcək risklərin azaldılması tədbirləri başa düşülür.

- Öz öhdəliklərini düzgün yerinə yetirə bilməyən banklara qarşı nəzarət tədbirlərinin görülməsinin gücləndirilməsi.

Həmçinin bank nəzarəti optimallaşdırılması lazımdır. Bunu etmək üçün diqqətin kəmiyyət parametrlərinin formal qiymətləndirilməsindən dərin peşəkar, keyfiyyətə və vaxtında diaqnoza keçmək lazımdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat zamanı Koronavirus pandemiyası şəraitində maliyyə sektorunun mövcud vəziyyəti, əsas istiqamətləri və dövlət tənzimləmə məsələləri təhlil edildi. Maliyyə sektoru geniş anlayış olduğundan, dissetasiyada əsas tədqiqat obyektini bank sektoru olmuşdur. Nəzarətçilər və tənzimləyicilər bankları iqtisadiyyata kredit axınını saxlamağa və bank sisteminə maliyyə risklərini azaltmağa təşviq etmək üçün müəyyən tədbirlər görməlidir. Belə ki, tənzimləyici və nəzarət tədbirləri bank sisteminə inamı qoruyub saxlamaqla, maliyyə risklərini azaltmaqla və təşkilatların səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin etməklə yanaşı, kreditin verilməsini dəstəkləmək məqsədi daşmalıdır. Qısamüddətli qeyri-müəyyənliyi və koronavirusun iqtisadi fəaliyyətə potensial kəskin təsirini nəzərə alaraq, nəzarət mexanizmlərini aşağıdakı qaydalarda təkmilləşdirilməsini təklif etmək olar:

1. *Bankları kreditlərin restrukturizasiyasına təşviq etməlidirlər.* Güzəşt müddəti təqdim etməklə və ya müqavilə şərtlərinə düzəliş etməklə banklar borcalanlara virusun onların bizneslərinə müvəqqəti təsirini idarə etməyə və öz itkilərini minimuma endirməyə kömək edə bilər. Əgər müqavilələrin xalis cari dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə azalmazsa, mütləq icra olunmayan risklər kimi təsnif edilə bilməz.

2. *İdeal şəraitdə banklar müvəqqəti restrukturizasiya verilməzdən əvvəl yenilənmiş borcalan məlumatından istifadə edərək ödəmə qabiliyyəti qiymətləndirilməlidir.* Böhranın kəskin xarakteri bir çox kreditlərin restrukturizasiyasını tələb edə bilər və böyük həcmdə kreditləri diqqətlə yenidən yazmaq üçün bankların əməliyyat imkanları məhdud olacaqdır. Təciliyyəti və geniş yayılmış təsiri nəzərə alaraq, daha sistemli yanaşmalara ehtiyac ola bilər, lakin, ən azı, banklar uyğunluq meyarlarını (böhrandan zərər çəkmiş spesifik tipli borcluların/sektorların hədəflənməsi), kredit skorinqini (çox sadələşdirilmiş olsa belə) və vaxt məhdudiyyətini tətbiq etməlidirlər. Restrukturizasiyanın xarakterindən və borcalanların vəziyyətindən asılı olaraq, banklardan kreditləri ödənilməmiş

kreditlər kimi təsnif etmək və yenidən işlənmiş kredit şərtlərinə uyğun olaraq fəaliyyətə nəzarət etmək tələb oluna bilər.

3. *Borcalanların kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı nəzarət gözləntiləri bildirilməlidir.* Virusun iqtisadi fəaliyyətə təsiri ilə bağlı görünməmiş qeyri-müəyyənlik kredit itkilərinin etibarlı hesablanmasında çətinliklər yaradır. Nəzarət mexanizmləri bankları bu təxminləri hazırlamağa tələsməməlidirlər. Nəzarətçilər şokla bağlı gözləntilərini bildirməlidirlər və iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün tədbirlər aktivlərin təsnifatında, ehtiyatların yaradılmasında nəzərə alınmalıdır.

4. *Borcalanları dəstəkləmək üçün rəsmi tədbirlərin prudensial nəticələri barədə banklar təlimatla təmin edilməlidir.* Bəzi yurisdiksiyalar borc moratoriyası və bəzi sektorlara kredit zəmanətləri kimi böhran zamanı borcalanları dəstəkləmək üçün tədbirlər görüblər. Kreditin təsnifatı prosesləri ödəniş tətillərinin/borc moratoriyasının nəticələrini nəzərə almalıdır. Kredit zəmanətləri adətən kredit itkilərinin qiymətləndirilməsinə, ehtiyatların yaradılmasına və prudensial kapital tələblərinə müsbət təsir göstərəcək. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, zəmanətə məruz qalan kreditlər üçün müvafiq risk çəkisi bankın kredit riski kapitalı tələbini (əməliyyatlar yerli valyutada ifadə olunduğu dərəcədə) müəyyən etmək üçün zəmanətin əhatə etdiyi riskə təyin edilməlidir. Hər hansı kredit riskinin azaldılmasının mövcudluğu bankları borcalanın ödəmək ehtimalının olmamasının qiymətləndirilməsindən azad etməməlidir. Bu, COVID-19 pandemiyasına cavab olaraq təklif edilən ictimai zəmanətlər də daxil olmaqla istənilən zəmanətlərə aiddir. Zəmanət, borcalanın öhdəliklərini yerinə yetirməməsi halında bankın itkilərini məhdudlaşdırma bilsə də, bu, borcalanın ödəniş imkanlarına təsir göstərmir.

5. *Kapitalın və likvidlik buferlərinin istifadəyə yararlılığını vurğulayan ictimai bəyanatlar verilməlidir.* Bazel III çərçivəsi mənfi şoklar halında (bir çox ölkələrdə tətbiq edilmişdir) kapital buferləri (məsələn, kapitalın qorunması buferi; kontr-tsiklik kapital; CCyB və D SIB buferi) və likvidlik buferləri (məsələn, likvidliyin əhatəlilik nisbəti) yaratmışdır. Bəzi yurisdiksiyalarda əlavə kapital

buferləri də var. Nəzarət mexanizmləri bu buferlərin xarakterini və onların böhran dövründə istifadə oluna biləcəyini əks etdirən ictimai bəyanatların verilməsini nəzərdən keçirməlidirlər. Eyni xətt üzrə, CCyB-ni sıfırdan yuxarı qoyan yurisdiksiyalar onun buraxılmasını, eləcə də həmin tədbirlərin məqsədlərindən və ölkəyə xas şəraitdən (sistemik risk buferləri, sektoral kapital tələbləri) asılı olaraq digər makroprudensial tədbirlərin yumşaldılmasını nəzərə almalıdırlar.

6. *Ehtiyatsız kapital bölüşdürülməsi məhdudlaşdırılmalıdır (məsələn, dividendlərin ödənilməsi, səhmlərin geri alınması, bonus ödənişləri).* Hazırkı mərhələdə COVID-19 pandemiyasının maliyyə sektoruna potensial təsiri çox qeyri-müəyyəndir. Bununla belə, ilkin hesablamalar ehtimal edir ki, potensial təsir maliyyə institutlarının kapital adekvatlığını qiymətləndirmək üçün əksər nəzarət orqanları tərəfindən istifadə edilən stress test ssenarilərindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək ola bilər. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi nəticəsində maliyyə-bank sektorunun inkişafda yeni mərhələ başlanmışdır. Bu kontekstdə bank sektorunun real iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsini davam etdirməsini və itkiləri ödəmək üçün kifayət qədər resurslara malik olmasını təmin etmək üçün ehtiyatlılıq əsasında nəzarət orqanlarına kapitalın (dividendlərin) bölüşdürülməsini müvəqqəti dayandırmaqla bankların kapital ehtiyatlarının qorunması üçün tədbirlər görmələri tövsiyə olunur.

7. *Nəzarət prioritetləri nəzərdən keçirilməlidir.* Nəzarət mexanizmləri prioritetlərini yenidən cəmləməli və bankların likvidlik profili, həssas sektorlara kredit riskinə məruz qalmaları və əməliyyat dayanıqlığı da daxil olmaqla, böhrandan daha çox təsirlənən riskləri və sahələri vurğulamalıdırlar. Bu müddət ərzində nəzarət orqanları öz gözləntiləri ilə bağlı daha çox təlimat verməli və aktivlərin keyfiyyəti, maliyyələşdirmə/likvidlik, kapital və s. daxil olmaqla, müvafiq risklər və prioritetlər üzrə monitorinqi və banklarla əlaqəni artırmalıdır.

8. *İcra müddəti uzadılmalı və məqsədyönlü keçid tədbirləri nəzərdən keçirilməlidir.* Tənzimləyicilər həmçinin müvafiq beynəlxalq forumlardan istifadə

etməklə koordinasiyalı və ardıcıl şəkildə yeni prudensial tələblərin dövrlərində düzəlişlər mərhələsini nəzərdən keçirməlidirlər. Məsələn, COVID-19 böhranından yaranan qeyri-müəyyənlik və onun iqtisadi itkilərə təsirini nəzərə alaraq, Bank Nəzarəti üzrə Bazəl Komitəsi (BCBS) bu yaxınlarda Bazəl III standartlarının tətbiqi üçün vaxt qrafikini uzatmalıdır.

9. *Zəif bankları aradan qaldırmaq üçün vaxtında düzəldici tədbirlər görülməlidir.* Bank sisteminə inamın qorunması bazar qeyri-müəyyənliyinin qarşısını almaq və maliyyə bazarlarının düzgün işləməsini təmin etmək üçün əsasdır. Bazar iştirakçıları sağlam bankları zəif banklardan fərqləndirməyi bacarmalıdırlar. Bununla əlaqədar olaraq, nəzarət orqanları bankların həyat qabiliyyətini və kapital buferlərini bərpa etmək üçün vaxtında və müvafiq tədbirlər görməlidirlər.

10. *Ölkə daxilində və beynəlxalq səviyyədə siyasət cavablarını və tədbirləri əlaqələndirilməlidir.* Daxili cəbhədə, mövcud institusional tədbirlərdən istifadə edərək, maliyyə sabitliyinin qorunmasına cavabdeh olan müvafiq qurumlar və orqanlarla maliyyə sektoru siyasətinə reaksiyanın əlaqələndirilməsi vacibdir. Böhranın qlobal xarakterini nəzərə alaraq, siyasət reaksiyalarının yaxşı əlaqələndirilməsini və qlobal maliyyə sabitliyini qoruyub saxlamasını təmin etmək üçün beynəlxalq səviyyədə əlaqə yaratmaq da vacibdir.

Son olaraq qeyd etmək istərdim ki, məlumatların şəffaflığı və dəqiqliyi bank sektoruna inamı qorumaq üçün vacibdir. Keçmiş böhran təcrübəsi göstərir ki, şəffaflıq sistemə inamı qorumaq üçün ilkin şərtidir. Dəqiq və etibarlı məlumat (qeyri-müəyyən kreditlərin məbləği, potensial itkilər, kapital çatışmazlığı) qısa və uzun müddət ərzində balans hesabatında risklərin idarə edilməsi və dövlət orqanlarının ən uyğun siyasət cavablarını formalaşdırmaq üçün vacibdir. Səlahiyyətli orqanlar mövcud monitorinq alətlərinə etibar edə bilməlidirlər, çünki zəif bankları müəyyən etmək və itkilərin kəmiyyətini müəyyən etmək üçün çoxlu sayda institutlarda aktivlərin keyfiyyətinə dair dərin təhlillər aparmaq üçün onların kifayət qədər vaxtı və ya əməliyyat imkanları olmaya bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dili

1. Allahverdiyev A., “Bankların və real sektorun kredit aktivliyinə təsir edən amillər”, Kooperasiya elmi-praktiki jurnalı, 2020, №3, səh.160-165.
2. Cəfərova K., “Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinin dövlətin gələcək inkişaf modellərində yeri”, Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, 2020. №1, səh.75-81.
3. Ələkbərov E. F., (2021). “Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi perspektivləri”, "İnsan və Biosfer" (MaB,UNESCO) Azərbaycan Milli Komitəsinin əsərləri, səh. 385-394.
4. Əliyev A., “Bank fəaliyyətində marketing idarəetmə sistemi”, Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, 2020, №1, səh.82-87.
5. Hacıbəyova S., “Maliyyə nəticələrinin iqtisadi mahiyyəti və müəyyən olunması metodları”, Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, 2020, №1, səh.95-100.
6. Həsənoğlu Ə., (2019). “Azərbaycanın maliyyə sektoru bu gün”, Unikal, 17 səh.
7. İbrahimov E.Y., “Regional iqtisadiyyat: sosial-iqtisadi siyasətin səmərəli icra olunmasında maliyyə və bank sisteminin rolu (Naxçıvan Muxtar Respublikasının materialları əsasında)”, Bakı, Ləman NP MMC, 2021, №1, 225 səh.
8. İsmayılova F.E., (2021). “Qlobal maliyyə böhranları şəraitində Azərbaycan pul-bank sisteminin tənzimlənməsi” Bakı, “Elm”, 32 səh.
9. Qasımlı V., (11 Fevral 2020). “Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə maliyyə-bank sektorunda inkişafın yeni mərhələsi başlayır”, Xalq qəzeti, səh.7.
10. Qurbanlı A.R., (2021). “Bank və maliyyə sahəsində informasiya təhlükəsizliyi”. In XX Республиканская Научная Конференция Магистрантов, səh.182-183.

11. Mahmudova G., “Banklarda maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində dövlət tənzimlənməsinin rolu”, Kooperasiya elmi-praktiki jurnalı, 2020, №3, səh. 148-153.
12. Məmmədli E., “Dövlət maliyyə nəzarəti və onun təkmilləşdirilməsi”, Kooperasiya elmi-praktiki jurnalı, 2020, №1, səh. 88-93.
13. Məmmədli R., (22 Fevral 2020). “Maliyyə-bank sektorunda inkişaf potensialı sistem formalaşır”.Azərbaycan qəzeti, səh.11
14. Məmmədova E., “Bank sektorunun sabitliyinin təmin edilməsində dövlət tənzimlənməsinin rolu”, Kooperasiya elmi-praktiki jurnalı, 2020, №3, səh.120-124.
15. Neymətli A., “Antiböhran tənzimləmədə bank sisteminin fəaliyyət istiqamətləri”, Elmi əsərlər "Naxçıvan" universiteti, 2019, № 2, səh.38-42.
16. Sadıqlı F., (30 Aprel 2020). “Bank sektorundan pandemiya dan zərər çəkən hüquqi və fiziki şəxslərə dəstək”. Azərbaycan qəzeti, səh.1-7.
17. Yusifov S., İsmayılov V. və Hüseyn A., (2016). “Yerli özünüidarəetmənin hüquqi və maliyyə əsasları” Bakı, “Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC, 205 səh.

İngilis dili

1. Baum A., Koester G.B., “The Impact of Fiscal Policy on Economic Activity over the Business Cycle –Evidence from a Threshold VAR Analysis”, Deutsch Bank Discussion Paper Series 1: Economic Studies, 2011, №3, 60 p.
2. Dang T. V., Gorton G., Holmström B., “The information view of financial crises”. Annual Review of Financial Economics, 2020, №12, p.39-65.
3. Eyyubov A., “The Impact of COVID-19 on The Economic Security of World Economies and Azerbaijan”. TURAN-SAM, 2021, №13, p.35-43.

4. Ibrahimov K., (2021). "Financial sector in a pandemic: new challenges and opportunities". Economic and Social Development: Book of Proceedings, p.551-556.
5. Jackson J.K., (2021). "Global economic effects of COVID-19", Congressional Research Service, 115.p
6. Kərimov A., "The Role Of Effective Financial And Risk Management In Increasing Stability Of Banking System Of Azerbaijan". Ipek Yolu, 2017, №2, p.80-88.
7. Lagarde C., (2019). "The Financial Sector: Redefining a Broader Sense of Purpose. 32nd World Traders' Tacitus Lecture, International Monetary Fund", Printed in London, 28 p.
8. Shamil A. F., Rasul S. F., (2021). "Effective Finance, Monetary And Fiscal Policy In Ensuring Economic Development In Azerbaijan During The Pandemy". Economic and Social Development: Book of Proceedings, p.770-777.
9. Yagubov U., Mamadi S. Y., "Efficiency of the Azerbaijani banking sector after COVID-19", Journal of Sustainable Business, Economics and Finance, 2022, Vol 1, №1, p.84-93.

Türk dili

1. Çelik G.M., Kanat E., "Finans Sektöründe Girişimci ve Yenileşim Odaklılık". Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 2019, c.6, №9, s.1-8.
2. Güler H. N., "Covid-19 Pandemisi Döneminde Özel ve Yabancı Sermayeli Bankalarda Alınan Önlemler". İşletme Akademisi Dergisi, 2020, c.3, №1, s.261-274.
3. Suleymanov E., Rahmanov F., Ibrahimova K., (2021). "Covid-19 Pandemisinin Azerbaycan Ekonomisi Üzerinde Etkisi", On Eurasian Economies 2021, s.355-360

Rus dili

1. Мурсалов М. М., “К вопросу о некоторых аспектах банковского регулирования”. Инвестиції: практика та досвід, 2021, №(6), стр.27-34.
2. Лещенко Ю. Г., “Экономическая безопасность в системе здравоохранения в период пандемии COVID-19: ответная реакция государств и финансовых органов”, Экономика, предпринимательство и право, 2020, том.6, №10, стр.1857-1884.
3. Логинов Б.Б., (2021), “Международный банковский бизнес”, Москва: Юрайт, 178 стр.
4. Мамедов З. Ф., Велиев Э. Н., Вейсов Е. Н. (2021), “Банковский сектор Азербайджана: новые вызовы и возможности”, Молдова: Generis publishing, 104 стр.
5. Мамедов З.Ф., “Банковский сектор Азербайджана: новые тренды и перспективы”, Экономика и управление, 2020, том.7, №26, стр.775-783.
6. Мамедов М.Д., Чумакова М.К., “Мировой финансовый кризис: причины, формы проявления, последствия”, Тенденции развития науки и образования, 2020, №61, стр.58-61.

İnternet resursları

1. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, (1 Dekabr 2021), “Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları azalıb”, https://azertag.az/xeber/Merkezi_Bankin_valyuta_ehtiyatlari_azalib-1940218 (giriş tarixi: 14.12.2021).
2. Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi, “Pandemiya ilə mübarizədə dövlət dəstəyi proqramları: regional iqtisadiyyatların həcmi baxımından ayrılan vəsaitə görə Azərbaycan liderdir”, <https://www.fhn.gov.az/newspaper/?az/news/view/8741/1> (giriş tarixi: 24.03.2022)

3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (18 Yanvar 2021), “Ümumi Daxili Məhsul İstehsalı”, <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4788> (giriş tarixi: 14.12.2021).
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, “Maliyyə və Bank”, <https://www.stat.gov.az/source/finance/> (giriş tarixi: 14.12.2021).
5. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, (25 Aprel 2020) “Mərkəzi Bank Koronavirus Pandemiyası Şəraitində Əhalinin Və Biznesin Dəstəklənməsi İstiqamətində Əlavə Tədbirlər Barədə Qərar Qəbul Etmişdir”, <https://www.cbar.az/press-release-2580/mrkzi-bank-koronavirus-pandemiyasi-sraitind-halinin-v-biznesin-dstklnmsi-istiqamtind-lav-tdbirlr-bard-qrar-qbul-etmisdir> (giriş tarixi: 01.04.2022)
6. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, “Pul-Kredit Statistikası”, <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators> (giriş tarixi: 14.12.2021).
7. MacroTrends, “Azerbaijan Unemployment Rate 1991-2022.” <https://www.macrotrends.net/countries/AZE/azerbaijan/unemployment-rate>, (giriş tarixi: 14.12.2021).
8. www.cabmin.gov.az - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti
9. www.cbar.az - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı
10. www.ifrs.org - International Financial Reporting Standards
11. www.maliyye.gov.az -Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi
12. www.president.az -Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi
13. www.stat.gov.az - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatın sahələri investisiyaların dinamikası (milyon manatla)	39
--	----

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: 2020-ci ilin I yarsında ölkənin iqtisadiyyatında əsas kapital vəsaiti qoyuluşlarının aylar üzrə artım tempi (2019-cu ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə, faizlə).....	37
Qrafik 2: 2020-ci ilin I yarsında banklar tərəfindən dolların nağd satışının dinamikası (mln. dollar)	38
Qrafik 3: Banklarda əhalinin əmanətlərinin faizlə dəyişimi	40
Qrafik 4: 2020-ci ilin I yarsında manatın xarici valyutalara nəzərən məzənnəsi.....	41
Qrafik 5: Maliyyə sektorunda 2016-2020-ci illərdə banklar üzrə xalis kredit qoyuluşu ilə qiymətli kağızlara yatırım göstəricisi	46
Qrafik 6: Maliyyə sektorunda 2016-2020-ci illər ərzində bank sistemində depozit portfelinin dəyişməsi göstəricisi.....	48